

BEWONINGSFASES VOLGENS MONDELINGE OORLEWERINGE EN DOKUMENTÊRE GETUIENIS

Die oogmerk van hierdie hoofstuk is om die verskillende bewoningsfases in die voor- en vroeë geskiedenis van Marico te rekonstrueer aan die hand van die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Tswana, veral die Hurutshe, asook kontemporêre dokumentêre getuienis uit die vroeë negentiende eeu. Met die oog op die argeologiese ondersoek val die klem op die identifisering van belangrike woonterreine en historiese prosesse wat met elke fase verbind kan word. Slegs ten opsigte van die vroeë negentiende eeu laat die beskikbare skriftelike bronne 'n meer gedetailleerde bespreking van historiese gebeurtenisse of persoonlikhede toe, veral in soverre dit die lotgevalle van die Hurutshe by Kaditshwene raak. 'n Rekonstruksie van die gebeure rondom die ontruiming van Kaditshwene gedurende hierdie periode is argeologies van besondere belang, aangesien die wyse waarop die bewoning van die terrein beëindig is, asook die geskiedenis daarvan daarna, vanselfsprekend 'n invloed op die preserving van die argeologiese vondste gehad het.

1. OORSPRONG EN MIGRASIE NA DIE SUIDE (± 1200 TOT ± 1470)

Volgens Spear (1981) se driefase-indeling van mondelinge oorleweringe waarna in hoofstuk I, afdeling 5.a, verwys is, word die oorsprongsfase van 'n groep gewoonlik in mitiese vorm verbeeld. Dit geld ook die Tswana, wat volgens oorlewering glo dat die eerste mense by die watergat Lowe (*Lôwê*) of Matsieng (*Matsiêng*), sowat 10 km noord van Mochudi in Botswana, geskep is. Hiervolgens was die eerste mense en diere in 'n watergat in 'n ou klipperige rivierbedding opgesluit wat sowat 2,5 m diep was. Een weergawe dui aan dat hulle uit die gat gelaat is deur die skepper of god, Matsieng, wat net een been gehad het, en dat hulle voetspore in die klipplate rondom die gat gesien kan word (Breutz 1989:1). 'n Ander weergawe wat deur Breutz (1953:68) opgeteken is, verhaal dat Lowe eintlik die opperwese was en dat Matsieng, sy dienaar, die gat oopgemaak en die eerste mense geskep het. Lowe het daarna vir Matsieng in die watergat opgesluit en die eerste Tswanastamhoof geword, met Masilo as sy seun en opvolger. Ook in die oorleweringe van die Hurutshe word hulle oorsprong na Lowe teruggevoer: '*E rile mô tshimologông, ga twe, Bahurutshe ba tswa kwa Lôwê, mme ditšhaba tsa Setswana tsa bo di le mmôgô*' [In die begin, so word gesê, het die Hurutshe van Lowe af gekom, en die Tswanastamme was toe nog saam' (Wookey 1945:36 [ortografies aangepas]).

Dit wil voorkom of daar verwarring oor die plekname Lowe en Matsieng bestaan. In 'n bydrae wat deur Alec Campbell (1978:5) oor *Sites of Historic and Natural Interest in and around Gaborone* saamgestel is, word daar tussen 'n terrein Lowe en 'n terrein Matsieng onderskei. Indien sy geografiese aanduidings met dié van Breutz (1953, 1989) vergelyk word, kom dit egter voor of die terrein waarna hy as Matsieng verwys, een en dieselfde terrein is as Breutz se Lowe. Matsieng is ook die naam waaronder die terrein naby Mochudi, wat intussen tot 'n nasionale gedenkwaardigheid verklaar is, vandag bekend staan. Die bekende sendeling, David Livingstone, was waarskynlik een van die eerste Europeërs wat die terrein self besoek het, soos hy in 'n brief gedateer 2 September 1848 vermeld (Schapera 1959[i]:253-254): 'We went last week to Lōe for recreation and & health. ... The much talked Lōe is a circular pit in a sandstone rock, and at present dry. Around the margin

are a number of crude footsteps carved thus ... [hy sluit 'n skets van 'n voetspoor in], apparently the work of children. The "spoor" with one exception goes into the pit. The exception is that of Matsiëñ, the former of the Bechuanas. As the story goes, he returned into it while men left it, but the spoor if intended to represent anything shews the opposite. They (the people) shew the old towns of the Bangwaketse, Bamangwato & Bakwains, Mashona &c &c, & all the Eastern tribes. The tradition seems to refer to the splitting up of the people into different tribes from Lōe as the central population.'

Soos uit 'n persoonlike ondersoek van die terrein geblyk het en op foto 1 gesien kan word, is die voetspore van Matsieng (of Lowe) in werklikheid rotsgravures wat heel waarskynlik deur die San geteken is. Volgens Nic Walker, 'n argeoloog van die *Botswana National Museum* in Gaborone, kon die ouderdom van hierdie gravures nog nie bepaal word nie (persoonlike mededeling, 17 Desember 1993). Die ontstaansmite rondom Matsieng is egter duidelik 'n geval van die herinterpretasie van die verlede, waar die rotskuns van die San in die ontstaansgeskiedenis en mitologie van die Tswana geïnkorporeer is. Soos Loubser en Dowson (1987:51-54) ten opsigte van die Venda se beskouinge omtrent die rotsskilderinge van Tombo-la-ndou, 'n rotsblok in die Soutpansberg, noordwes van Louis Trichardt, aangetoon het, is sodanige herinterpretasie geensins 'n ongewone verskynsel onder die Bantoesprekende groepe van Suid-Afrika nie.

Dit is interessant dat hierdie mite van die Tswana oor die ontstaan van die mens die eerste keer in 1820 deur die sendingdirekteur, John Campbell, op sy reis na die Hurutshehoofstad, Kaditshwene, opgeteken is en dat die oorsprongsterrein daarin in die gebied van die Hurutshe geplaas is. Tydens sy besoek aan Khunwana, die hoofsetel van die Barolong boorRatlou naby die teenswoordige Lichtenburg, het hy die volgende gesprek met een van hul leiers aangeteken: '... I asked him where the Mashows thought men came from at first? He assured me that there was a hole in a mountain in the Marootzee country, to which we were travelling, from whence all men came, and travellers might still see the footmarks of men who had come from it; they can also see near it traces of all kinds of animals who had come out of the same hole. There are likewise the footmarks of one that went back to the hole, and these are God's footmarks' (Campbell 1822[i]:303). Hierdie verhaal is in breë trekke deur 'n ander segsman, 'n 'reënmaker' van die Rolong, teenoor Campbell (1822[i]:306-307) herhaal.

Vreemd genoeg, maak Campbell geen melding daarvan dat hy tydens sy verblyf onder die Hurutshe by Kaditshwene enigiets oor hierdie ontstaansplek meegedeel is nie. Die moontlikheid kan nie uitgesluit word nie dat Campbell sy Rolonginformant verkeerd verstaan het, of dat laasgenoemde die oorsprongsterrein verkeerdelik in die domein van die Hurutshe geplaas het. 'n Ander vroeë verwysing na hierdie oorsprongsmite van die Tswana is deur die reisiger Andrew Smith in 1835 opgeteken. In sy dagboek (Kirby 1940:199) verwys Smith na die volgende mededeling: 'One old man says they have a tradition that men in the first instance came out of a hole in the rock to the north of their old country; he says that they have heard that the Baquans [Bakwena] in very old times lived further to the north.' Daar word ook op die genealogiese senioriteit van die Hurutshe gesinspeel, soos blyk uit Smith se opmerking (Kirby 1940:221-222): 'The Baharootzie are a higher nation than the Baquans because they first came out of the hole.' Die geografiese konteks van die inligting dui daarop dat die gat in die rots in die teenswoordige Botswana voorgekom het. Smith het egter ook inligting van 'n Mokwena (van die westelike Kwena of die Bakwena ba Setšhele) ingesamel dat die eerste Batswana uit 'n grot te voorskyn gekom het: 'In his ethnographic notes he [Smith] referred to the emergence from the cave by quoting an informant as listing this order: first came the Hurutshe, then the Kwena, they were followed by the Ngwato, the Ngwaketse, the Kgatla

and the Kaa. The first Kwena was Makwena. In his time the tribe lived further to the north. A portion of the tribe moved south under a chief named Magope' (Lye 1975:267) en 'There came no more men out of the cave (*vide* Baquana); from all having come out of one cave, they say they are all children of one father' (Kirby 1940:218).

Presies waar hierdie grot geleë is, word nie vermeld nie, maar in 'n onlangse werk oor die skeppingsmites van inheemse groepe skryf Setiloane (1986:5): 'Those who have been to Gaditshwene in Lehurutshe, testify to the fact of human and animal footprints on the rocks and a cave out of which "the first people came". The problem is that it is not the only such place.' Soos in hoofstuk IV aangetoon sal word, is Gaditshwene 'n foutiewe weergawe van Kaditshwene, die naam van die eertydse Hurutshehoofstad, en kom dit naby Tswenyane voor, 'n rant waarvan die naam meesal foutiewelik as 'Tshwenyane' opgeteken is en waarvan die ligging reeds vroeg met dié van Kaditshwene verwar is. Volgens inligting wat Breutz (1953:111) ingesamel het, kom daar 'n 'heilige heuwel' genaamd 'Labadimu' [sic] by 'Tshwenyane' voor waar die god 'Thôbêga-a-phuatswa' [sic] eens geleef het. In een van die skeppingsverhale word Thobega as die dienaar van die god Matsieng uitgebeeld (Breutz 1953:68). Hoewel geen rotsgravures of voetspore opgemerk is nie, kom daar naby die waterval van Tswenyane (op die teenswoordige plaas Mezeg 77 JP in Sentraal-Marico - kyk foto 2) wel 'n grot of rotsskuiling voor en figureer hierdie rant ook prominent in die prysgedigte van die Hurutshe, waarin dit met van hul vroegste regeerders verbind word (Boeyens & Cole 1995). In die prysgedig van Mogapi (1994:29) word dit soos volg verwoord:

Tseo ke tshwene tsa ga Malope-a-Masilo
(Daardies is die bobbejane van Malope, die seun van Masilo)
Ba ga Sebogodi-a-Menwe-a-Moilwa
(Hulle van Sebogodi, die seun van Menwe, die seun van Moilwa)
Bana ba ntswe la Tswenyane
(Kinders van die heuwel van Tswenyane).

Om sake verder te kompliseer, verwys Breutz (1953:158-159) ook na 'n plek met die naam Matsieng naby Dinokana (in wat later as Bophuthatswana bekend gestaan het) wat ook met die oorsprong van die mens verbind word: 'At the back of the hills Motlhawane and Pôwê towards the Ngôtwane River, and about 3 miles from Dinokana is a place called Matsieng. On a rock at this place a mark like a left foot print of man can be seen and on another rock are foot prints of cattle and goats. The marks are not rock engravings as those at Lowe (near Mochudi B.P.). It is generally believed that the God Lowe's helper Matsieng who opened the waterhole at Lowe and created the first men and animals, went in the direction of Dinokana and left his foot print at these places. Other Tswana tribes regard Matsieng himself as a god.' 'n Soortgelyke ontstaansmite kom ook onder die Suid-Sotho voor, maar in hierdie geval word die oorsprong van die mens met 'n rietbos by die heuwel Ntswanatsatsi tussen die teenswoordige Vrede en Frankfort in die noordoostelike Vrystaat verbind (Maggs 1976:142-143). Die Suid-Sotho se weergawe van hierdie ontstaansmite kan moontlik aan Nguni-invloed toegeskryf word, aangesien daar ook in die mitologie van die Zoeloe aangevoer word dat hulle uit 'n 'riet' voortgespruit het (Van Warmelo 1930:17; Van der Walt 1991:234).

Hoewel dit voor die hand liggend is dat hierdie ontstaansmites oor die herkoms van die mens en die Batswana nie letterlik geïnterpreteer kan word nie, val dit tog op dat veral Botswana as 'n belangrike oorsprongspunt van 'n beduidende seksie van die Tswana, waaronder die Kwena-Hurutshe, geïdentifiseer word. Selfs ten opsigte van daardie oorleweringe wat hul oorsprong hoër op in Afrika terugvoer, bly Botswana en spesifiek die area rondom Lowe 'n primêre

ontstaanspunt. Dit blyk onder andere uit die volgende stelling van Breutz (1952:83): 'It is said that after the people [die voorouers van die Kwena] had crossed the Botletle (Zambezi) and migrated into Bechuanaland, their chief was Malope, who is regarded as the progenitor of all baKwena. The baKwena of Malope and Mmutlê lived at Lôwê, a hole in the rock of a river bed near Mochudi, well known in the mythology of nearly all the tribes of Rustenburg district.'

Volgens die opgetekende mondelinge oorleweringe het die vestiging van die onderskeie Tswanagroep in hul historiese woongebiede suid van die Limpoporivier ook tydens bogenoemde mitiese ontstaansperiode voor die middel van die vyftiende eeu plaasgevind. Daar word meesal twee vroeë migrasieperiodes onderskei, naamlik die binnekoms van die Rolong tussen 1200 en 1350 en die migrasie van die Kwena-Hurutshe tussen 1350 en 1450 (Breutz 1975:3, 1989:4). Sommige interpretasies van die oorleweringe onderskei 'n nog vroeër derde migrasiestroom, naamlik dié van die Taung, die Phiring en die Kubung (Coertze 1988:85). Die berekening van hierdie datums op grond van genealogiese lyste is tentatief, en Breutz (1953:17) meld self dat die Hurutshe hulle moontlik selfs vroeër, teen ongeveer 1300, suid van die Limpopo kon bevind het. Volgens Breutz (1953:17, 1989:4) het sy Hurutshe-informante aangedui dat hulle groepering se migrasie vanuit Botswana deur die sentrale gedeelte van die voormalige Transvaal geskied het, waarskynlik al langs die Mogalakwenarivier af.

Wat ook al die beginpunt en roete(s) van die migrasie na die suide, volgens Breutz (1953:17-18, 1975:3) se segslui onder die Hurutshe het laasgenoemde en die Kwena in hierdie stadium nog 'n eenheid gevorm met die eland (*phôfu*) as gemeenskaplike totem. Die migrasie van die Kwena-Hurutshe het hulle tot by Mabjanamatshwana¹, oftewel Swartkoppies naby die teenswoordige Brits in die Noordwesprovinsie, gevoer waar hulle deur die eerste vyf gemeenskaplike leiers van hierdie groepering, te wete Mogale, Mhete, Melore I, Masilo I en Malope I, regeer is (kyk genealogie in tabel 2.1). Die eerste stamhoof, Mogale, is volgens Breutz (1953:18) se genealogiese berekeninge tussen 1250 en 1330 gebore, maar elders beskryf hy die eerste vyf stamhoofde as waarskynlik 'semi-mythological figures' of blote 'praise names' (Breutz 1989:224). Manson (1986:3) verwys na die Kwena-Hurutshe-eenheid as die 'United *Phofu* Confederacy', maar dit is nie duidelik op grond waarvan hy hierdie staatsverband onderskei nie, aangesien daar geen aanduiding in die opgetekende oorleweringe van albei groeperinge is dat sodanige komplekse politieke bestel op daardie tydstip voorgekom het nie. Hierteenoor voer Legassick (1969:100) aan dat daar uit 'n ontleding van die opgetekende mondelinge oorleweringe afgelei kan word dat die skeiding tussen die Hurutshe en die Kwena waarskynlik eerder by Rathateng, 'n terrein net wes van die samevloeiing van die Marico- en Krokodilrivier, plaasgevind het. Sonder om sy afleiding te beredeneer, beweer hy verder dat dit voorkom of die Hurutshe daarvandaan stroomop beweeg het tot aan die bolope van die Maricorivier (*Madikô* of *Madikwê*), terwyl die Kwena al met die Krokodilrivier (*Ôdi*) langs na Mabjanamatshwana getrek het.

2. VESTIGING IN MARICO (± 1470 TOT ± 1660)

Die mondelinge oorleweringe oor die vestiging van die Hurutshe in Marico tot ongeveer die middel van die sewentiende eeu val volgens Spear (1981) se indeling, waarna in hoofstuk I, afdeling 5.a, verwys is, oorwegend in die sogenaamde middelperiode. Soos genoem is, val die

¹ Vir 'n bespreking van die onsekerhede in verband met die korrekte spelling van hierdie pleknaam, kyk hoofstuk VII, afdeling 2.

klem daarin hoofsaaklik op die afsplitsing van linies en die opeenvolging van leiers, deels ter verklaring van die sosiale orde ten tye van die optekening van die oorleweringe. Volgens oorlewering het daar teen die middel van die vyftiende eeu 'n breuk tussen die Hurutshe en die Kwena by Mabjanamatshwana ontstaan. Na bewering het die vyfde gemeenskaplike stamhoof, Malope I, geen seun by sy hoofvrou gehad nie, maar wel 'n dogter, Mohurutshe I. 'n Deel van die stamgroepering onder leiding van nog 'n naamgewende voorouer, Kwena, wou nie 'n vrou as stamhoof aanvaar nie en Mohurutshe² en haar volgelinge moes die wyk neem. Oor die omswerwinge van die Hurutshe hierna is daar geen eenstemmigheid nie, en daar word onder andere vermeld dat hulle hul 'n ruk lank by Otse in Botswana en Modimong naby Taung in die latere Noord-Kaap bevind het. (Breutz 1953:18-19, 25, 1989:7, 225.)

Die Hurutshe onder Mohurutshe se twee seuns, Motebele en Motebejane, het hierna blykbaar na die sentrale deel van Marico getrek en hulle by Tswenyane (die teenswoordige Enselsberg) gevestig (Breutz 1975:5). Dit blyk ook dat die Hurutshe in hierdie periode die bobbejaan (*tshwène*) as totem aangeneem het na 'n twis tussen bogenoemde twee broers. Breutz (1953:19) het die verhaal soos volg opgeteken: 'It is still well remembered how the totem phofu [eland] came to be changed. On a hunting expedition MOTEBEJANE's regiment caught a young baboon and took it to the chief MOTEBELE. MOTEBEJANE used to stay in the veld herding cattle. The chief ordered him to guard the baboon at the cattle post. One day the baboon escaped. When MOTEBEJANE's men reported to the chief what had happened, they were flogged severely. This led to a split in the tribe. MOTEBEJANE prepared his regiment for war and defeated the chief, who thereupon fled to the south-east. The majority of the people elected ... MOTEBEJANE as their chief. He adopted the baboon as totem, and founded a new villlage at Tshwenyane (Mezeg 139, Waterval, post office Enzelsberg) at some time between 1470 and 1520.' Na 'n mislukte teenaanval op Motebejane het Motebele na bewering daarop na die noorde weggetrek en die stigter van die Hananwa geword, wat hulle mettertyd in Blouberg sou vestig (Breutz 1953:19-20; vir verskillende weergawes van die oorsprongsgeskiedenis van die Hananwa, kyk Van Schalkwyk 1995:68-77). Sommige van sy volgelinge het volgens Breutz (1953:20) se segslui tydens Motebele se noordwaartse tog in Botswana agtergebly en 'n afsonderlike stam, die latere Khurutshe, gevorm.

Uit bogenoemde verhaal, waarvolgens die skeuring in ooreenstemming met die algemene patroon in mondelinge oorleweringe op 'n oënskynlik nietige insident gevolg het, kom dit voor of die verandering van totem by Tswenyane in Marico plaasgevind het, maar elders spekuleer Breutz (1989:188) dat dit moontlik reeds ten tye van die Hurutshe se verblyf naby Taung geskied het. Voorts word ook 'n derde totem, die rooihartbees (*kgama*), met die Hurutshe verbind (Willoughby 1905:299), maar daar word nie aangedui op watter stadium dit as sodanig gefunksioneer het nie. Vanuit 'n argeologiese oogpunt is dit ook van belang dat dit nie uit die oorleweringe van die Hurutshe, of ten minste Breutz (1953, 1989) se interpretasie daarvan, duidelik is of Kaditshwene ook op hierdie stadium aangelê is, al dan nie. Aan die een kant word die indruk geskep dat die Hurutshe hulle teen die einde van die vyftiende eeu by Tswenyane gevestig het en dat Kaditshwene eers heelwat later, tydens die regeringstydperk van Menwe I, tot stand gekom het. Breutz (1953:22-23) noem dan ook spesifiek: 'We first hear of the name of Kaditshwene in the reign of Menwê.' Volgens Breutz (1953:22, 94) se genealogiese berekeninge is Menwe I teen ongeveer 1630 gebore en het hy teen 1660 gekeer.

²

Die naam van hierdie vroulike stamhoof word in sommige weergawes as Lehurutshe aangegee (kyk Coertze 1990:18).

Aan die ander kant verwys Breutz (1953:7, 1989:188) na Tswenyane en Kaditshwene as 'n 'dual' of 'twin-capital' en sinspeel hy daarop dat hierdie tweelinghoofstad reeds ten tyde van die dispuut tussen Motebejane en Motebele opgerig is. Dit blyk onder meer uit die volgende stellings: 'In MOHURUTSHE's time, the tribe had the totem Phofu (Eland) and it is usually assumed that her sons adopted the totem Tšhwene (Baboon) when they founded the twin-capital TŠHWENYANE and KADITŠHWENE where they split again' (Breutz 1989:188) en 'After the two sons had moved back to the north, the present central Marico area in about 1480/1500, they named the twin capital of the baHURUTSHE "TŠHWENYANE" (little baboon) and "KADITŠHWENE"' (Breutz 1989:224-225). Volgens Breutz (1953:14,15, 23 en skriftelike mededeling, 28 Oktober 1994) was Kaditshwene op die teenswoordige plaas Bloemfontein 63 JP (voorheen no. 223) geleë (kyk kaart 1), maar moet die standpunt van sommige van sy Hurutshesegslui dat hulle voorouers die bouers van die klipmuurkomplekse op hierdie en ander omliggende plase was, verwerp word.

Dit is opvallend dat daar in die opgetekende mondelinge oorlewering van die Hurutshe geen melding gemaak word van jagter-versamelaars of Latere Steentydperk-groepe wat die sentrale gedeelte van Marico moontlik voor of na hul vestiging aldaar bewoon het nie. Hierteenoor word daar wel in die oorlewering melding gemaak van die moontlike teenwoordigheid van die Rolong in die ondersoekgebied, maar die inligting wat daarvoor aangebied word, is beperk en teenstrydig. Die Rolong, wie se stamnaam waarskynlik indirek van een van hul totems, die koedoe of *thôlô*, afgelei is, het volgens een weergawe (Breutz 1955:28) na die regeringstydperk van die stamhoof Tshesebe, dit wil sê na ongeveer 1500, in die suidwestelike hoek van die distrik Marico by Molemane (die huidige Ottoshoop) en Matsekane (*Matsêkane*) gewoon. Breutz (1955:28, 1989:85) dui nie die presiese ligging van Matsekane aan nie, behalwe dat dit 'somewhere south of Zeerust' was. 'n Ondersoek na plekname tydens die argeologiese vindplekopname in Marico het aan die lig gebring dat Matsekane met die teenswoordige plaas Lotteringskraal 243 JP, sowat 10 km oos van Zeerust, verbind word (kyk kaart 1). Na bewering het die Rolong daar tot na die geboorte van die seuns van hul stamhoof Tau gewoon. Tau se vier seuns waaruit die verskillende groeperinge van die Rolong na bewering ontstaan het, naamlik Ratlou, Tshidi, Seleka en Rapulana, is volgens oorlewering tussen 1680 en 1690 gebore (Breutz 1955:27).

In teenstelling hiermee dui Breutz (1957:63) in 'n ander weergawe aan dat die Rolong voor 1500, dit wil sê voor die regeringstydperk van die stamhoof Tshesebe, in die suide van die teenswoordige Maricodistrik by onder andere Molemane gewoon het en dat die Hurutshe hulle tussen 1440 en 1500 by die Klein-Maricorivier aangetref het. Die Rolong het Molemane daarop teen ongeveer 1500 verlaat en weswaarts na die Molopo- en Setlagolerivier getrek. Luidens hierdie rekonstruksie van Breutz (1956:170) het hulle nooit in die 'hilly part' van die teenswoordige distrik Marico (waarvan Lotteringskraal deel vorm) gewoon nie, maar wel in die 'flat country in the south-west corner of the district'. Wat ook al die geval was, teen die twintigerjare van die vorige eeu is die Moloporivier beskou as die skeidslyn tussen die gebied van die Rolong en dié van die Hurutshe (Chase 1830:404; Germond 1967:85).

Soos gewoonlik die geval is ten opsigte van die sogenaamde middelfase waaroor mondelinge oorlewering berig (kyk hoofstuk I, afdeling 5.a), is benewens die name van die verskillende regeerders, weinig oor die verdere verloop van die vroeë vestigingsgeskiedenis van die Hurutshe by Tswenyane in Marico bekend (kyk Breutz 1953:22). Dit is nietemin opvallend dat in die stamhoofgenealogie wat in 1820 deur die sendingdirekteur John Campbell (1822[i]:242) by Kaditshwene opgeteken is, die name van Modisane, Pule en Menwe I in dieselfde volgorde aangedui word as in die genealogie wat meer as 'n honderd jaar later deur Breutz (1953:92; kyk

tabel 2.1) opgeteken is. Ook die name van hul opvolgers stem ooreen, sodat aanvaar kan word dat die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Hurutshe (en waarskynlik ook dié van ander Tswanastamme) vanaf die tweede helfte van die sewentiende eeu in ooreenstemming met Spear (1981) se indeling, waarna in hoofstuk I, afdeling 5.a, verwys is, meer betroubare historiese inligting behoort te bevat.

3. FRAGMENTERING EN UITBREIDING (± 1660 TOT ± 1790)

Volgens oorlewering het daar na die dood van Pule (*Pulê*) 'n skeuring in die geleedere van die Hurutshe by Tswenyane ontstaan. Pule is deur sy seun Manyane opgevolg, maar na 'n beweerde dispuut oor 'n oormerk vir beeste, is Manyane deur sy broer Menwe (*Menwê*) verslaan. Manyane en sy volgelinge het hulle daarna by Borutwe gevestig waar hy die stigter van die Bahurutshe booManyane, geword het (kyk tabel 2.2). Die Bahurutshe booManyane sou in daardie omgewing bly woon totdat hulle in die sestigerjare van die vorige eeu as gevolg van 'n konflik met die Boere na die teenswoordige Botswana uitgewyk het. Hulle het eers sowat 20 jaar later weer na die destydse Wes-Transvaal terugkeer en hulle by Motswedi in Marico gevestig (Breutz 1953:56, 59). Die ligging van Borutwe word as naby die teenswoordige Mangope-spoorweghalte, oos van die dorpie Groot-Marico, aangegee (Breutz 1953:22, 1975:5; Jensen 1947:177). Die spoorweghalte self lê op die plaas Modderfontein 256 JP in die suidoostelike hoek van die distrik Marico (kyk kaart 1).

Ons het reeds op die teenstrydige inligting in die opgetekende mondelinge oorleweringe in verband met die stigtingsdatum van Kaditshwene gewys, asook dat een weergawe daarop dui dat dit waarskynlik eers na Menwe I se bewindsoorname teen die middel van die sewentiende eeu aangelê is. In 'n ander weergawe van die breuk tussen Manyane en Menwe I (Wookey 1945:38) word niks van Kaditshwene gerep nie, maar bloot genoem dat Menwe I daarna by 'Gamatshèphè' agtergebly het. Volgens oorlewering het ook die Tlharo gedurende hierdie periode van die Hurutshe weggebreek en hulle by die Langeberge wes van Olifantshoek in die Noord-Kaap gaan vestig (Breutz 1989:188-189; kyk ook Campbell 1822[ii]:107, 110). Hierdie periode van fragmentering word ook met die voorkoms van 'n groot en wydverspreide droogte in die Suid-Afrikaanse binneland teen die middel van die sewentiende eeu verbind (Breutz 1975:3; Coertze 1990:19). Breutz (1989:12) gaan selfs so ver as om te bereken dat die droogte tussen ongeveer 1680 en 1700 plaasgevind het.

Volgens oorlewering het daar nie alleen afsplinterings van die Hurutshe plaasgevind nie, maar het die Lete (Baletè of Ba ga Malete), 'n groep met die buffel (*nare*) as totem, hulle op daardie stadium in Marico gevestig. Hierdie groep, wat na bewering van Ndebele-afkoms is maar met verloop van tyd vertswana het, het blykbaar 'n ruk lank in die omgewing van die teenswoordige Pretoria (Tshwane) gewoon voordat hulle teen ongeveer 1675, tydens die bewind van Maphalaole³, na Marico uitgewyk het. Nadat hulle die Maricorivier (*Madikwê* of *Madikô*) en die Klein-Maricorivier (*Mainêêlwê* of *Mainêêlô*) oorgesteek het, het hulle hul by Rabogadi gevestig. (Ellenberger 1937:34.) Geen presiese aanduiding van die ligging van Rabogadi word egter gegee

³

In sy genealogiese rekonstruksie laat Ellenberger (1937) 'n gemiddelde regeringsperiode van 15 jaar vir alle Letestamhoofde voor 1780 toe. Indien hierdie gemiddelde tot 20 jaar verleng word, kan Maphalaole se aankoms by Rabogadi tot ongeveer 1640 teruggevoer word. (Kyk tabel 2.3 vir die stamhoofgenealogie van die Lete.)

nie: op sy kaart plaas Ellenberger (1937) dit suidwes van Zeerust en ten weste van die Klein-Maricorivier, maar hierdie plekomskrywing verskil van Breutz (1953:94, 97) se inligting waarvolgens Rabogadi op of in die omgewing van die teenswoordige plaas Wilgeboomspruit 262 JP geleë was. Onlangse pleknaamkundige en dokumentêre navorsing het egter aan die lig gebring dat Rabogadi die naam van 'n rant naby die Wilgeboomspruit (Maruntwane) op die plaas Magozastad 248 JP is, en dat die plaas se naam self afgelei is van Mokgosi, die naam van 'n Letestamhoof wat hom weer in die negentiende eeu by Rabogadi gaan vestig het (kyk kaart 1, asook hoofstuk V, afdeling 3.b vir 'n volledige bespreking van hierdie kwessie). By Rabogadi het die Lete nog tydens die bewind van Maphalaole ($\pm 1675 - \pm 1690$) onderverdeel en na Mmasamane by die sameloop van die Groot- en Klein-Maricorivier versprei, voordat hulle hul na verdere omswerwinge teen ongeveer die middel van die agtiende eeu by Letlhakane, oos van die Maricorivier, gevestig het (Ellenberger 1937:35, 36).

Ook oor die ligging van hierdie latere woonplek van die Lete is daar verwarring: Ellenberger (1937) verwys op sy kaart na die woonplek van die Lete as Letlhakane, maar in sy teks daarna as Lotlhakane. Uit die plasing van Letlhakane op die kaart is dit egter duidelik dat hy na 'n sytak van die Maricorivier verwys en nie na Lotlhakane, 'n sytak van die Moloporivier naby die teenswoordige Mafikeng, nie. Op die topografiese kaart 2526 AD SKUINSDRIF met die skaal 1:50 000 (tweede uitgawe, 1984) word die benaming Letlhakane ook vir 'n sytak van die Maricorivier gebruik waarvan die grootste deel deur die historiese distrik Rustenburg (die latere distrik Madikwe van Bophuthatswana) vloei. Waarskynlik in navolging van Ellenberger se teksinhoud gebruik Breutz (1953:6, 23, 211) ook die foutiewe benaming Lotlhakane wanneer hy na die woonplek van die Lete verwys. Soos gewoonlik is sy plekaanduiding nie baie noukeurig nie - hy verwys na die ligging van Lotlhakane soos volg: 'Lotlhakane (between Turflaagte 113 and Silverkrans 884, Rustenburg district)'; 'Lotlhakane on the Tholwane River ("Toelanie", Rustenburg district)' en 'south-east of the Toelanie River, between the present Turflaagte 113 and Silverkrans 884 in Rustenburg district' (Breutz 1953:6, 23, 211). Volgens die topokadastrale vel, 2526 RUSTENBURG (vierde uitgawe, 1984, skaal: 1:250 000), lê die huidige plaas Turflaagte 188 JP wes van die Tholwane, en die huidige plaas Silverkrans 193 JP aan die oostelike oewer van die bolope van die Tholwane. Tussen die twee plase lê die plaas Vrede 191 JP en verder wes daarvan loop die Letlhakanespruit.

Dit wil nietemin voorkom of die Lete selfs na hul vestiging by Letlhakane oos van die Maricorivier steeds oor 'n gebied ten weste daarvan tot naby die poort noordoos van die teenswoordige Zeerust gesag gevoer het. In 1835 het die reisiger Andrew Smith die volgende inligting bekom (Kirby 1940:142): 'The country from this towards the poort was in early days inhabited by the Bamaleti and Poe (*Pôwê*), their king lived between the poort and the Marique.' In sy prysgedig word Powe, wat vanaf ongeveer 1800 regeer het, onthou as die regeerder van 'the rivers near the Klein Marico and the Phalalwe' (Ellenberger 1937:12). Onlangse pleknaamkundige veldwerk het aan die lig gebring dat *Phalalwê* of *Phalalô* die Tswananaam is vir Rooisloot, 'n sytak van die Klein-Maricorivier.

Ten spyte van hierdie afsplinterings, het die Hurutshe (die *Bahurutshe bôôMenwê*) se invloedseer onder Menwe I se seun Thekiso (*Thêkiso*) na bewering tot sover as die Fokeng in die omgewing

van Tlhabane (Rustenburg) uitgekring (Breutz 1953:94).⁴ Volgens Breutz (1953:94) het Thekiso, wat teen ongeveer 1690 aan bewind gekom het, 'n nuwe nedersetting by onder andere die heuwel Powe (*Pôwê*) naby die latere Dinokana, wes van Kaditshwene, aangelê waar sy seun Tirwe (*Tirwê*) gebore is. Dit wil voorkom of Powe op daardie stadium as Thekiso se hoofsetel gedien het, asook of 'n seksie van die Hurutshe onder sy broer Mokgatla in die Tswenyane-omgewing agtergebly en mettertyd as die Bahurutshe booMokgatla 'n groter mate van onafhanklikheid verwerf het (Breutz 1953:141, 197, 1952:232; kyk ook stamhoofgenealogie in tabel 2.1). Thekiso is deur sy oudste seun van die tweede hut, Boikanyo (*Boikanyô*), opgevolg, aangesien die aangewese opvolger, Tirwe, nog onmondig was. Toe Boikanyo nie die leisels aan hom wou oorhandig nie, het Tirwe die hulp van die Ngwaketse ingeroep, waarop Boikanyo ontroon en om die lewe gebring is.

Hoewel die opgetekende mondelinge oorleweringe vir verskillende interpretasies vatbaar is, kom dit tog voor of die Bahurutshe booMenwe van tyd tot tyd hul hoofstad verskuif het, al het die omgewing van Tswenyane steeds 'n belangrike woonsentrum gebly (kyk Breutz 1953:141, 1952:232). Onder Tirwe is hul hoofsetel weer van Powe na Mmutlagae⁵, 'n terrein op die plaas Klaarstroom 237 JP, sowat 8 km noordwes van Zeerust, verplaas (Breutz 1953:95; kyk ook kaart 1). Volgens Breutz (1953:94, 141) se chronologiese berekening het Tirwe teen ongeveer 1730 die bewind by Boikanyo oorgeneem. Oorleweringe wat deur Schapera (1942:2-3) onder die Ngwaketse versamel is, dui egter daarop dat die stryd tussen Tirwe en Boikanyo heelwat later gevoer is, en dat die aanval op Boikanyo tussen ongeveer 1770 en 1790 plaasgevind het toe Moleta die stamhoof van die Ngwaketse was.⁶ Tirwe is deur Moilwa I opgevolg, wat op Mmutlagae gebore is en volgens die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe sy laaste dae op Jacobsdal (Sekanameng) geslyt het (Breutz 1953:95). Of die hoofstad van die Hurutshe tydens die regeringstydperk van Moilwa I daarheen verskuif is, word nie eksplisiet vermeld nie.

Oor die datum van Moilwa I se dood en die omstandighede daarvan is daar ook onsekerheid. Hy was beslis reeds teen 1805 oorlede, want op daardie stadium het die reisiger Henry Lichtenstein (1815:408) inligting by die Tlhaping ontvang dat Sebogodi die hoof van die Hurutshe was. Legassick (1970:702) se afleiding dat Moilwa in ongeveer 1795 oorlede is, is waarskynlik nader

---

⁴ Uit die oorleweringe van die Fokeng van die Rustenburgomgewing kan afgelei word dat die Hurutshe se aanspraak op rituele senioriteit teen ongeveer 1750 finaal beëindig is. Die Fokeng onder Diale het naamlik geweier dat die Hurutshe hulle reg uitoefen om die bulle van die Fokeng se kuddes te kastreer (*go fagola dipôô*), en toe die Hurutshe die Fokeng daarop aangeval het, is hulle by 'n bergpas bekend as *Patha ya Mathêbê* verslaan (Coertze 1990:27). Soos aangetoon sal word, is Breutz se chronologiese berekening van die regeringstydperke van Hurutshestamhoofde problematies, sodat daar nie bo alle twyfel aangedui kan word watter Hurutshestamhoof ten tye van die aanval aan bewind was nie.

⁵ Breutz (1953: 95, 141) het die naam as Mmutlawagae opgeteken, maar tydens onlangse pleknaamkundige veldwerk het Tswanasegslui deurgaans daarna as Mmutlagae verwys.

⁶ Indien Schapera se chronologiese berekening van die datum van die stryd tussen Tirwe en Boikanyo bo dié van Breutz aanvaar word, impliseer dit dat die aanvang van die regeringstydperk van Thekiso, hul onmiddellike voorganger, ook aangeskuif behoort te word om in die agtiende eeu te val. Dit veronderstel weer dat die skeuring tussen Menwe I en Manyane eers later, waarskynlik nader aan 1700 as aan 1660, plaasgevind het, 'n datum wat ook vir Breutz (1953:124) aanvaarbaar sou wees. Volgens Brown (1926:264) het Boikanyo na die dood van Moilwa I as regent opgetree, terwyl Campbell (1822[i]:316) in 1820 meegedeel is dat Boikanyo tydens 'n aanval van Makaba, Moleta se seun, omgekom het.

aan die kol as Breutz (1953:95) se gevolgtrekking dat hy in die periode 1805-1810 oorlede is. Moontlik het hy selfs vroeër omgekom, want volgens inligting wat deur John Campbell (1822[i]:314) bekom is, het Moilwa I in 'n geveg teen die Ngwaketse onder Moleta gesneuwel voordat laasgenoemde teen ongeveer 1790 deur sy seun Makaba opgevolg is. Jacobsdal, waarop Moilwa I na bewering teen die einde van sy lewe gewoon het, lê op 'n gedeelte van Vergenoegd 279 JP, die plaas waarop die groot klipbouvalkompleks voorkom wat deur Revil Mason opgegrawe is en, soos aangetoon sal word, verkeerdelik deur hom as Kaditshwene geïdentifiseer is (kyk kaart 1, asook hoofstuk I, afdeling 4, en hoofstuk IV).

In sy ontleding van die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe in Sentraal-Marico tipeer Manson (1990:43-50) die periode van ongeveer 1750 tot 1790 as een van sentralisasie, amalgamasie en staatsvorming. Hy bly egter in gebreke om die nodige bewyse vir hierdie prosesse voor te hou, asook vir die beweerde oorsake daarvan, naamlik groter beheer van senior liniegroepe oor 'n uitbreidende handelsnetwerk, 'n toename in veekuddes en beheer daarvoor deur 'n regerende elite, asook die inkorporering van verskeie vreemdelinggroepe deur 'n buigsame wykstelsel. Die opgetekende mondelinge oorleweringe waarna hy verwys, bied op sigself nie voldoende getuïenis vir sy afleidings nie.

4. KONFLIK EN ONSTABILITEIT (± 1790 TOT 1823)

Soos in hoofstuk I, afdeling 5.a, aangedui is, is dit feitlik onmoontlik om sonder ondersteunende dokumentêre getuïenis presiese datums vir konflikte of regeringstydperke op grond van mondelinge oorleweringe te bepaal. Dit is dus nie bekend of Moilwa nog gelewe het toe Makgetla, die stamhoof van die Barolong booRatshidi, volgens oorlewering teen ongeveer 1790 in 'n geveg omgekom het waarin die Hurutshe betrokke was nie (Matthews 1954:11). Moilwa I is deur sy seun Dibetswe opgevolg, maar vanweë sy ongewildheid het hy blykbaar slegs 'n kort tydjie regeer voordat Sebogodi die stamhoofskap oorgeneem het (Breutz 1953:95). Sebogodi het net soos Makaba II, die destydse stamhoof van die Ngwaketse, 'n reputasie as oorlogvoerder verwerf, want in 1805 het Lichtenstein (1815:418) aangeteken dat die Hurutshe geregeer is deur 'the bravest of all the Beetjuan kings, Sebochori'.

Indien, soos in die vorige afdeling aangedui is, dit 'n geldige interpretasie van die opgetekende mondelinge oorleweringe is dat die Bahurutshe booMenwe hul hoofsetel periodiek verskuif het, kan daar afgelei word Kaditshwene eers na die verlating van Mmakgame aangelê is. Die oorleweringe meld nie spesifiek of Kaditshwene as Sebogodi se hoofsetel gedien het nie, maar die inligting wat John Campbell in 1813 oor die Hurutshehoofstad ontvang het, dui daarop dat dit heel waarskynlik wel die geval was. Soos in hoofstuk IV aangetoon sal word, klop die argeologiese data in breë trekke met die volgende ietwat liriese beskrywing van die nedersetting (Campbell 1815:216-217): 'A nation east from the Wanketzens [Ngwaketse] are called the Marootzees [Hurutshe], whose chief's name is Seebechoone [Sebogodi], ... Their city is larger than Lattakoo [Dithakong], and their cattle kraal, (or inclosure for securing cattle in the night time,) is so large that they frequently graze in it. It is said to be cold, perhaps on account of standing in an elevated situation'.

Daar is meer inligting oor die veldtogte van die Hurutshe en ander Tswanastamme gedurende die vroeë negentiende eeu beskikbaar. Na bewering is die Bakgatla ba Mmanaana voor ongeveer 1808 deur die Ngwaketse van Makaba II aangeval en van die meeste van hul vee beroof

(Schapera 1942:4). Etnohistoriese inligting dui daarop dat die Bakgatla ba Mmanaana destyds in die omgewing van Motswedi, Mabotsa en Buispoort (tot onlangs deel van Bophuthatswana) gewoon het en aan die Hurutshe skatpligtig was (Breutz 1953:15, 23, 24). Die klipmuur- en metaalbewerkingskompleks op Buispoort wat deur Van Hoepen en Hoffman in 1935 ondersoek is (kyk hoofstuk I, afdeling 4), is dus verkeerdelik deur hulle met die Hurutshe verbind. Hierdie 'iron-works' van die Kgatla is in die veertigerjare van die vorige eeu deur die reisiger Henry Methuen (1846:182-184) in die geselskap van die sendeling David Livingstone besoek.

Nie lank na bogenoemde botsing nie het 'n krygsmag bestaande uit Hurutshe, Tlharo, Tlhaping, Kwena, Lete, Bakgatla ba ga Kgafela, asook Korana, die Ngwaketse van Makaba onsuksesvol by Kanye aangeval (Schapera 1942:4). 'n Aanduiding van hoe kortstondig bondgenootskappe was, blyk daaruit dat die Hurutshe volgens Burchell (1824:378) kort voor sy aankoms op Dithakong in 1812 weer deur 'n gesamentlike krygsmag van die Ngwaketse en die Tlhaping aangeval is. Sebogodi was nog die leier van die Hurutshe van Kaditshwene toe Campbell (1815:216) in Julie 1813 by Dithakong was, maar volgens oorlewering het hy kort daarna in 1815 in 'n geveg teen die Bakgatla ba Mmanaana omgekom. Die Kgatla is klaarblyklik aangeval omdat hulle onwillig was om die vereiste tribuut aan die Hurutshe te lewer (Breutz 1953:34).

Na Sebogodi se dood het sy broer Diutwileng tot in 1823 as regent op Kaditshwene waargeneem (Breutz 1953:95). Op hierdie stadium is ook die Hurutshe blootgestel aan die onstabieliteit wat deur gebeure op die Kaapse oosgrens veroorsaak is. Die berugte Oosgrenspionier en vrybuiters, Coenraad de Buys, en sy gevolg het naamlik 'n tyd lank by Kaditshwene vertoef. Hoewel die meeste navorsers in navolging van Jensen (1947:178) aanvaar het dat De Buys reeds teen 1815 sy opwagting onder die Hurutshe gemaak het (vgl. Breutz 1953:96; Manson 1995:354), blyk dit uit 'n ontleding van kontemporêre dokumentêre getuieis dat hy Kaditshwene waarskynlik nie voor April 1819 bereik het nie (Wagner 1972/73:4). Volgens inligting wat Andrew Smith in 1834 ingesamel het (Kirby 1939:357), het die voortvlugtige De Buys na Makaba, die leier van die Ngwaketse, uitgewyk toe hy verneem het dat die sendingdirekteur John Campbell op pad na Kaditshwene was: 'About this time Buys joined the Baharootzie and was living with them when Mr. Campbell arrived at Letako [Dithakong] and sent for Arend [een van De Buys se vroeëre handlangers] to go with him to the Baharootzie. ... As soon as Buys heard of Campbell's intention he left the Baharootzie and went off to the Bawankets [Ngwaketse]'. Terwyl De Buys onder die Hurutshe gewoon het, het hy die naam *Môrô* onder hulle verwerf, waarskynlik na aanleiding van sy groetvorm 'môre' (Jensen 1912:7-8, 1947:178).

Uit Campbell se joernaalinskrywings oor die Hurutshe tydens sy besoek aan Kaditshwene in Mei 1820, waaroor meer in hoofstuk IV, is dit duidelik dat hul ekonomiese vlyt hom beïndruk het. Hy het die aantal inwoners van die nedersetting op omtrent 16 000 of 20 000 geskat en was kennelik optimisties oor die vooruitsigte om 'n sendingstasie by Kaditshwene op te rig (Campbell 1822[i]:227, 253; MSB77[iii]:18). Desondanks blyk daar ook iets van die onstuimige toestande waaraan die Hurutshe destyds blootgestel was uit die volgende mededeling van die regent Diutwileng aan Campbell (1822[i]:232): 'Inquiring why the town was built upon a hill and not in a valley? He said it was because of enemies, and that several other towns for the same reason were built upon eminences, but they found it very inconvenient, being so far from wood and water.' Vestrooptogte was klaarblyklik 'n belangrike faset van hierdie konflikte, aldus Campbell (1822[i]:174): 'Indeed it appears that all the nations in this land of strife and blood watch for each other, and seize the first opportunity that may occur to attack and carry off cattle.'

'n Beplande aanval van die Bakwena ba Setšhele op Kaditshwene is dan ook enkele dae nadat Campbell die Hurutshe op 12 Mei 1820 verlaat het, deur reënweer gestuit. Terwyl die Kwena gewag het vir die weer om op te klaar, is hulle opgemerk deur 'Kassanna, king of Doughooboone', een van die Hurutshe se bondgenote wat ook op Kaditshwene was terwyl Campbell daar vertoef het. 'Kassanna' het die veeposte van die Hurutshe gewaarsku en daarna na Kaditshwene vertrek om hulle persoonlik oor die dreigende aanval in te lig (Campbell 1822[i]:290-92). Of die aanval wel plaasgevind het, is nie bekend nie, maar dit is tekenend van die onstabiliteit en vyandelikhede wat teen 1820 in dié deel van die binneland geheers het. In 'n brief aan John Melvill in Januarie 1821 het die sendeling Robert Moffat van Kuruman opgemerk dat die Hurutshe in 'n stryd met die omliggende stamme gewikkel was en verklaar het dat hulle nie tot rus sou kom alvorens hulle die 'bloed van Makaba', die Ngwaketsestamhoof, 'gedrink' het nie (Schapera 1951:13).

Hierdie onstabiliteit het verder uitgekring nadat Coenraad de Buys na Campbell se vertrek weer na die Hurutshe teruggekeer het. Volgens 'n mededeling van die sendeling F.H.W. Jensen van Dinokana in *The Marico Chronicle* van 16 Maart 1912 het De Buys tydens sy verblyf onder die Hurutshe 'n kliphuis gebou, 'the ruins of which are still to be seen near Bloemfontein adjoining Enzelsberg'. Ten spyte van Wagner (1972/73:5) se bewering dat De Buys nie daarby betrokke was nie, dui die oorwig van getuieis daarop dat De Buys die Hurutshe gehelp het om die Lete by Letlhakane, 'n oostelike sytak van die Maricorivier, aan te val. Die konflik het blykbaar voortgevloei uit die Hurutshe se inmenging in 'n opvolgingsgeskil onder die Lete (Ellenberger 1937:40-42). Volgens Wagner (1972/73:50) het die De Buysstrooptog op die Lete eers vier jaar na die Hurutshe-aanval op die Lete plaasgevind, en wel in samewerking met die Ngwaketse van Makaba. Kontemporêre en naby-kontemporêre bronne weerlê egter hierdie stelling. Die aanval van die Ngwaketse op die Lete het waarskynlik kort voor Campbell se aankoms op Kaditshwene in Mei 1820 plaasgevind, aangesien Campbell (1822[i]:312) in sy joernaal aangeteken het: 'He [Makaba] lately attacked the Maleete, a people living to the eastward of the Marootzee, and took many of their cattle.'

Ook Andrew Smith is in 1835 ingelig dat De Buys persoonlik die Hurutshe gehelp het om die Lete aan te val en te plunder (Kirby 1940:206; Lye 1975:227). Oor die gevolge van die aanval het hy soos volg berig: 'The country [naby die 'banks of the Marikwa River'] passed this day was, in general, closely covered with bush; and at one place the road skirted the remains of a very large Bamaliti kraal, which had many years ago, been destroyed at the instigation of, and by the personal assistance of, Conrad Buys, a man who, by his abominable and unprincipled conduct, entailed more suffering upon the native tribes of South Africa than can easily be described' (Smith 1836:404). De Buys se betrokkeheid in die aanval word ook in die opgetekende oorleweringe van die Lete bevestig, hoewel al die besonderhede daarin vervat nie histories korrek is nie: 'They [die Hurutshe] had heard of a thing called a gun, which was in the possession of one "Moro," also called "Diphafhe" from the plumes he wore in his hat, who lived at Kuruman, and they enlisted his help. In due course Lotlhakane [lees: Letlhakane], Pooè's village, was attacked and totally destroyed. It is related how a piece of cloth was shot through the gun, how it set alight the thatch of one the huts, the fire spread, and the whole village was burnt out. All the cattle, sheep and goats were driven off by the victors - the destruction of Pooè's village being referred to thenceforth as "Ntwa ea Diphafa" [Ntwa ya Diphafa]' (Ellenberger 1937:43; vgl. ook Ellenberger 1954:205).⁷ Op 31 Junie 1829 het die reisigers Robert

⁷ *Diphafa* (meervoud van *lofafa*) = vere; *ntwa* = oorlog, geveg, veldslag.

Scoon en William McLuckie die verlate klipruïnes van die Lete naby 'a dry channel of the river Leutlecan' aangetref (Chase 1830:405). Volgens hulle was die Lete belangrike metaalbewerkers voordat hulle deur die Hurutshe van Letlhakane verdryf is: '[T]his, in former times, has been the "Carron" of the interior, the great foundry [sic]: iron and copper ore are most abundant here' (Chase 1830:405).

By Kaditshwene het De Buys en die Hurutshe egter mettertyd in onmin geraak en gebots, soos sy gekleurde seun Michael, een van die latere leiers van die Buysgemeenskap van Soutpansberg, jare daarna aan Stefanus Hofmeyr (1890:7-8), 'n sendeling van die Nederduits Gereformeerde Kerk, vertel het:

Wij kwamen van dezen laatsten kapitein [Makaba van die Ngwaketse] terug naar Legouroetze [Lehurutshe, dit wil sê die land van die Hurutshe], daar wilden wij verzuimen. Wij zaaiden daar. ... Het volk van Legouroetze wilde ons beesten stelen. Onze honden hielden hen af. Mijn vader werd er eindelijk moe van. Op een nacht liet hij de honden vastmaken. Dorha en Doris [twee van Coenraad se seuns] moesten in de kraal wacht houden. De Kaffers van Legouroetze kwamen weer om de beesten te stelen. Twee van hen kwamen in de kraal. Mijne broeders vingden hen. De anderen vlugten toen zij dit gewaar werden. De honden werden toen losgemaakt. Mijn vader vroeg de Kaffers waarom zij zijne beesten wilden stelen? Zij zeiden de kapitein had hun dit bevolen, dewijl hij gehoord had dat mijn vader naar Sechelie [Setšhele] wilde trekken. Mijn vader liet den ééne dooden, en zond den andere naar den kapitein met de boodschap: hij (mijn vader) zou dien dag weggaan, en zoo zij hem iets wilden doen dan moesten zij komen. Weldra zagen wij hen ook van de bergen als mieren afkomen. Wij hadden nog niet ingespannen. Mijn vader liet het toen doen. De Kaffers kwamen nader en omsingelde ons, zoodat de losse beesten voor den wagen niet verder konden. Mijn vader liet door zijn tolk hun vragen wat zij wilden? Zij gaven geen antwoord. Mijn vader liet hun vragen wiens schuld het zou zijn zoo er dien dag bloed zou vallen? Weer geen antwoord. De tolk, ongeduldig wordende, wierp een assegaai naar hen. Zoo als hij zich omkeerde wierp een uit hen hem met een assegaai achter den schouder. Mijn vader riep hem in den wagen, trok de assegaai uit en gaf hem medicijn. Toen nam mijn vader schoot en ik denk tien vielen. Door den schrik des Heeren vlugten de Kaffers en wij gingen verder. Den volgenden dag kwamen wij bij Matjouseleh [Motswasele] aan. Hij was de vader van Sechelie [Setšhele].

De Buys moes die Hurutshe reeds voor die aankoms van die sendeling Stephen Kay op Kaditshwene verlaat het, want op 9 Augustus 1821 het Kay aan Andries Stockenstrom, die landdros van Graaff-Reinet geskryf: 'C.B. is now at Mangwato a large town inhabited by the Maquanas, six or eight days journey north east of K. Chean [Kaditshwene] his waggon wheel having broke, according to the most recent intelligence he halted there in order to repair the old or make a new one. But he appears to be still bent upon proceeding yet further into the interior' (Schoeman 1938:98-99). Uit hierdie verwysing, asook Michael Buys se latere getuienis (Hofmeyr 1890:8), is dit duidelik dat Kay twee Tswanastamme, die Ngwato en die Kwena, met mekaar verwar het en dat De Buys hom op daardie stadium reeds by die Ngwato, oftewel die 'Monotho' onder die stamhoof 'K'gadi' (*Kgari*), bevind het.

Die reisindrukke van die Wesleyaanse sendeling, Stephen Kay, oor sy besoek aan Kaditshwene in Augustus 1821 is tot dusver nie as historiese bron na waarde geskat nie. Trouens, soos in hoofstuk I, afdeling 5.b, aangetoon is, het die argeoloog Revil Mason selfs twyfel uitgespreek of Kay inderdaad by die Hurutshe aangedoen het. Kay se joernaal en briewe⁸ skep egter 'n duidelike prentjie van die onstabiliteit en onderlinge konflik wat destyds in dié deel van die binneland

⁸ Hierdie uiteensetting van Kay se besoek aan Kaditshwene berus op 'n sintese van die inligting in die uittreksels van sy gepubliseerde joernaal (Kay 1834:189-206) en sy ongepubliseerde dagboekinskrywings in 'n brief aan die *Wesleyan-Methodist Missionary Society* (W.M.M.S., Box I, File 1821: Kay - Directors, Kurry Chane, 20/8/1821).

geheers het en bied ook 'n verklaring waarom die Tswana, en in die besonder die Hurutshe van Kaditshwene, so maklik kort daarna voor die *difaqane*-invallers geswig het. Sy reis van Dithakong na Kaditshwene, en uiteindelik Kanye in Botswana, het oor Madibogo, die nedersetting van die Thamaga, 'n stam van Kgalagadiherkoms (kyk Schapera 1951:102), en Khunwana, die hoofsetel van die Barolong booRatlou, gegaan. Na sy aankoms op Khunwana op 30 Julie 1821 is Kay deur 'n 'young chieftain' van die Hurutshe meegedeel dat hy daar was om die Rolong se hulp in te roep met die oog op 'n veldtog teen die Bakwena ba Setšhele. Op 1 Augustus 1821 het Kay aangeteken: 'My ears are assailed this morning from various quarters, with "rumours of war". Nation is rising against nation, - tribe against tribe, and kingdom against kingdom.' Op 1 Augustus om 10:00 vm het die 'black prince of the Marootze tribe', waarskynlik die einste Moilwa II wat 'n jaar tevore deur Campbell op Kaditshwene aangetref is, saam met die 'Morolong king' en een van die Ngwaketsestamhoof, Makaba, se rebelsgesinde seuns met 'n krygsmag na Kaditshwene vertrek vanwaar hulle hul beoogde aanval op die Bakwena ba Setšhele sou loods. Kay en sy geselskap het in hul voetspore gevolg en na 'n week se reis deur 'an almost depopulated country' op 9 Augustus 1821 by Kaditshwene aangekom.

Die Hurutshekrygsmag en hul bondgenote het op die punt gestaan om teen die Bakwena ba Setšhele uit te trek en wou gehad het dat Kay moes saamgaan sodat hy sy vuurwapens tot hulle beskikking kon stel. Kay het egter geweier en die krygsmag het sonder hom vertrek, waarskynlik nog dieselfde dag. Kay skets die haglike toestand onder die Hurutshe wat hy op daardie stadium waargeneem het: 'A gloomy spiritlessness sat on every countenance, and the manner of all bespoke the absence of peace. Great poverty was apparent in the aspect both of old and young; and their reduced state induced them to eagerly eye everything that was edible. One of my fellow-travellers, having shot two elephants the day before, had brought some flesh along with him. This, coarse as it was, proved to them an acceptable present; and numbers immediately started off to feed on the mutilated carcasses we had left behind.'

Op Saterdag 11 Augustus 1821 het die 'young chief' onverwags na ontbyt by Kay opgedaag en hom meegedeel dat die Hurutshe die aanslag op die Bakwena ba Setšhele verloor het, dat sy oom en al sy krygers gevange geneem is, en dat hy hulle met sy geweer te hulp moes snel. Kay wou nie betrokke raak nie, en het later vasgestel dat die Hurutshe inderdaad 'n verpletterende nederlaag gely het. Niemand is egter gevange geneem nie, en die 'young chief', waarskynlik Moilwa II, se uiteensetting was bloot 'n versinsel om Kay tot deelname aan hulle onderlinge stryd oor te haal. Kort daarna het die hele 'sable train' in die sentrale *kgotla* van Kaditshwene byeengekom. Kay het die 'war council' bygewoon en die volgende oor die verloop van die geveg opgeteken: 'In the battle they had just fought, more had fallen by stones than by the spear. The Boquains, in point of numbers, were represented as a mere handful, compared with the host that had been against them. But being, like their neighbours, established on the very pinnacle of a mountain, the precipitous sides of which rendered their town almost inaccessible, they harrassed the enemy, and fractured the skulls [sic] of numbers while scrambling up its rugged cliffs. By showers of stones and pointed darts a dreadful slaughter had evidently been effected.' Gedurende die daaropvolgende nag het Kay dan ook herhaaldelik wakker geword van die geweens van die weduwees en wese. Op Dinsdag 14 Augustus 1821 het Kay sy reis na Kanye, die vesting van die Ngwaketse, voortgesit.

Tussen Kay se besoek in Augustus 1821 en die einde van 1822 is daar 'n gaping in die kontemporêre getuienis oor die Hurutshe van Kaditshwene. Volgens 'n mededeling van Mary Moffat, die eggenote van Robert Moffat, het die Tlhaping in Desember 1822 geweier om die

Hurutshe te steun 'in commando against some of their neighbours in the interior', ondanks die skenking van 'n aantal beeste om hulle daartoe te oorreed (Schapera 1951:65-66). Dit was waarskynlik ook in hierdie periode dat die Lete, wat na die De Buysstrooptog eers onder die Bakwena ba Setšhele en toe onder die Ngwaketse rondgeswerf het, hulle by die Hurutshe by Kaditshwene aangesluit het, waar hul leier Mokgosi hom onder Senosi, die hoof van die Bahurutshe booMokgatla (kyk stamhoofgenealogie in tabel 2.1), gevestig het (Breutz 1953:23; Ellenberger 1937:43). Die Lete het hier gewoon totdat hulle saam met die Hurutshe tydens die *difaqane* aangeval en van Kaditshwene verdryf is.

5. DISINTEGRASIE EN VERSTROOIING: DIE IMPAK VAN DIE *DIFAQANE* (1823-1832)

Op hierdie stadium het ontwikkelinge in die oostelike en suidelike dele van Suid-Afrika tot 'n reeks konflikte en migrasies aanleiding gegee waarna as die *mfecane* onder die Nguni en die *difaqane* onder die Sotho-Tswana verwys word. Dit het tot die ontworteling en disintegrasie van verskeie Tswanastamme gelei wat reeds deur onderlinge konflikte verswak was, soos hierbo aangetoon is. 'n Volledige uiteensetting van die verloop van die *difaqane* val buite die bestek van hierdie studie, en daar sal bloot getoon word hoe dit veral die Hurutshe by Kaditshwene geraak het.

Gedurende 1822 het aanvalle van Ngunigroepe soos die Hlubi en die Ngwane op Suid-Sothogroepe noord van die Oranjerivier 'n kettingreaksie tot gevolg gehad. Die eerste Sothogroep wat aangeval is, was die Tlokwa van Mmanthatisi, en vanweë haar volgelinge en andere se strooptogte suid van die Vaalrivier is verskeie stamme soos die Phuthing, die Hlakwana, die Taung en die Fokeng (Kololo) ontwortel, wat op hulle beurt weer die Oorvaalse Tswana aangeval het (Legassick 1970:328-331). Ook die Hurutshe van Kaditshwene het onder die voortvlugtige Suid-Sothogroepe deurgeloop. Reeds op 12 April 1823 het Robert Moffat in 'n brief aan sy skoonouers (Schapera 1951:73) berig dat '[i]f the public accounts of the Bootchuanas can be depended on, Kureecheene [Kaditshwene] is no more than a heap of rubbish, and very probably the camp of a ferocious enemy who are said to carry devastation and horror in their train. By the chief of the Barolongs, who has just arrived here, we are informed that this Goth-like army have driven Macabbe [Makaba, die hoof van die Ngwaketse] from his town, pillaged his gardens, and devoured his cattle.'

Dit blyk uit 'n inskrywing in Moffat se joernaal van 16 Mei 1823 dat ook Diutlwileng, die Hurutsheregent, in die geveg omgekrom het, maar dat Makaba die aanvallers tydens hulle noordweswaartse strooptog teruggedryf het: 'By this Goth-like army Kureecheene has been pillaged and Leuqueeling killed. They attacked Macabbe and drove him from his towns, but were soon *after* repulsed with considerable slaughter' (Schapera 1951:77). Diutlwileng se dood is ook deur die Bahurutshe booManyane van Borutwe in Januarie 1824 teenoor die sendeling Thomas Hodgson bevestig: 'Visited by a party of Bomananya, a tribe residing about 5 days' journey north-west of us. The object of the visit to Sibbonel [Sehunelo] is to effect an exchange of axes, assegais, rings, brass beads etc. for cattle or other beads. They do not know Kuruchane [Kaditshwene], but know Liqulling [Diutlwileng], the regent of the Marootsees, whom they state to have been killed by the late invading enemy, who are said to have destroyed his town in Kurrichane' (Cope 1977:215).

Daar word dikwels na hierdie aanvallers as die 'Mantatees' verwys, maar daar is geen bewyse dat die Tlokwa van Mmanthatisi, van wie die benaming afgelei is, gedurende hierdie periode ooit noord van die Vaalrivier beweeg het nie (How 1954:66; Smith 1956:50). Robert Moffat het hierdie Sotho-aanvallers as die Phuthing en die Hlakwana geïdentifiseer, soos duidelik blyk uit die volgende inskrywing in sy joernaal op 21 Julie 1823 oor die 'marauding tribes infesting the interior': 'Those now at Nucuning [Nokaneng] are two tribes, governed by the chiefs Chaane [Tshwane] and Carrahanye [Nkharahanye]. The people of the former are called Maputee, and the latter Batclaquan, who are a tribe of the Baquean or Moquean nation. Both tribes lived at a distance from each other *in their own country, which is probably eight or ten days' journey south-east of Kurrecheene, and left their country about eight or ten months ago, when their corn was about two feet high. ... Kurrecheene seems to have suffered more than any other town we have yet heard of. From four Baharutsee women, who are among the prisoners [na die slag van Dithakong op 26 Junie 1823], we learn that the Baharutsee are no more, signifying that Kureecheene is destroyed. Many of its inhabitants, including Leeuqueeling, the regent, are killed, and the remainder scattered in the fields without cattle*' (Schapera 1951:101-102).

Volgens Smith (1956:52-53) kan daar uit die oorlewering van die Suid-Sotho afgelei word dat die Fokeng onder Sebetwane, later bekend as die Kololo, nie aan bogenoemde aanslag op Kaditshwene deelgeneem het nie. Hierteenoor stel die oorlewering van die Hurutshe dit duidelik dat Diutlwileng in 'n veldslag teen die Fokeng omgekom het (Breutz 1953:96; Jensen 1947:178). Wat ook al die geval, die veroweraars van Kaditshwene het na afloop van hul mislukte aanslag op die Ngwaketse hul strooptogte voortgesit en afgepeil op Dithakong, waar hulle op 26 Junie 1823 deur 'n gesamentlike mag van die Tlhaping en die Griekwas onder leiding van Robert Moffat verslaan is. Moffat het die getal aanvallers op 40 000 of 50 000 geskat, terwyl die regeringsagent John Melvill hul getal op 30 000 bereken het (Kinsman 1995:368; Schapera 1951:95). Volgens Sotho-oorlewering het die Fokeng van Sebetwane wel aan die Slag van Dithakong deelgeneem (Smith 1956:53; kyk ook Hartley 1995:408).

'n Deel van die verslane invallers het volgens die getuienis van George Thompson (1827[i]:179), wat indertyd ook in die binneland was, na die nederlaag by Dithakong weer na die noordooste uitgewyk, waar hulle 'formed an amicable junction with the Morootzi tribe, whom they had formerly plundered, and according to last accounts were *located* in their territories near Kurrechein.' Indien hierdie berig korrek is, was die samewerking tussen die invallers en die Hurutshe van korte duur. Op 31 Julie 1824 het Moffat berig ontvang dat die Hurutshe, wat klaarblyklik nog by Kaditshwene of in die omgewing daarvan was, weer aangeval is. 'This evening several Baharootse men came to our waggons, having just arrived from the neighbourhood of Kureecheene. They are headed by Kaaye [Kgaje], the son of the late Lueequeeling [Diutlwileng]. From these men I learn that the greatest part of the Mantatees who were defeated at Old Lattakoo fell in with another tribe of the same description, called Bamamonooe, not far from Kureecheene, to whom they joined themselves; that they had conquered six towns of the Baquena [Bakwena], and then attacked the Baharootse and took the remainder of their cattle, which they retook shortly after and succeeded in driving them out of their dominions; and that the Bamamonooe or Mantatees had since driven the Meremootsane [Modimosana-Kwena?] (a numerous tribe south-east of the Baharootse) out of their town [Molokwane?], of which the Mantatees were now in possession.' Kgaje het Moffat ook meegedeel dat '[t]he Baharootse are still living in temporary houses, but intend shortly to commence building their town', waarop Moffat hulle probeer oortuig het van die 'advantages of settling near a running stream, assuring them that a missionary should one day reside with them' (Schapera

1951:133-134). Volgens 'n inskrywing in Moffat se joernaal van 29 Julie 1824 het die invallers Kaditshwene reeds op daardie stadium verlaat (Schapera 1951:131-132).

'n Analise van die kontemporêre berigte dui daarop dat die Taung onder Moletsane waarskynlik vir hierdie aanvalle op die Hurutshe en omliggende Rolonggroepe verantwoordelik was (kyk Kinsman 1995:378). Die strooptogte van die Taung op die Hurutshe is ook in hul oorleweringe vasgelê, en in een van sy prysgedigte word Moletsane onthou as '*Mophathi a phatega tsa Lefurutshe, (I am) the ravisher who seized all that was in the land of the BaHurutshe*' (Smith 1956:56; kyk ook Ellenberger & Macgregor 1912:166). Dit is moontlik dat dit die Kololo is na wie Thompson hierbo verwys het, en dat hulle in bondgenootskap met die Taung tydens die aanvalle op die Hurutshe opgetree het (Smith 1956:56). Hierna het die Taung geleidelik suidwaarts beweeg en die Rolong van Sehunelo verskeie kere by Matlwase aangeval (Cope 1977:294; Kinsman 1995:374).

Die Hurutshe is egter nie lank met rus gelaat nie, want op 14 Februarie 1825 het Mary Moffat geskryf dat '[t]he Mantatees are still raging like lions among the Baharootse and Barolongs' (Schapera 1951:174). Op 9 Junie 1825 het Robert Moffat aangeteken dat hy ingelig is dat die aanvallers intussen ook die Ngwaketse verslaan het en hul leier, Makaba, om die lewe gebring het. Een van die invalsgroepe was steeds 'at Kurreechuene', maar op 13 Junie het boodskappers van die Rolong hom meegedeel dat 'the Mantatee tribes have retired into the interior, and it is possible that the Wankeets, Barolongs, and the few scattered Baharootse, will return and occupy their former station' (Schapera 1951:197). Dat die Hurutshe kort tevore weer aangeval is, is bevestig deur 'n mededeling van die Rolongstamhoof, Sehunelo, aan die Wesleyaanse sendeling, Thomas Hodgson, op 6 September 1825 dat 'a party ... of the original Mantatees or invaders of this country had again attacked the Marootsi nation and dispersed them' (Cope 1977:294). Die groep wat op hierdie stadium in Hurutshegebied was, was waarskynlik die Kololo van Sebetwane (Kinsman 1995:379-379). Ook Robert Hamilton het Robert Moffat op 30 Desember 1825 in 'n brief meegedeel dat hy deur die Rolong ingelig is dat Makaba om die lewe gebring is en dat die 'Baharootse were annihilated' (Schapera 1951:172). Uit die oorleweringe van die Bahurutshe booManyane van Borutwe kom dit voor of hulle die aanvalle van Sebetwane se Kololo vrygespring het (Breutz 1953:38).

Dat die Kololo (oftewel die Makgare⁹) vir Makaba se dood verantwoordelik was, word ook bevestig in 'n verklaring van Sebege, Makaba se seun, teenoor die reisiger Andrew Geddes Bain op 27 Augustus 1826: 'Yes, the Bawanketsie alone have stemmed the torrent of the Makarie (Mantatees) which swept from the face of the earth our once powerful neighbours, the Bamorootzie and Bakweenie, whose very names are now almost forgotten. Let them no more enter the territories of the sons of Meleta where they butchered my renowned sire, Makkaba' (Lister 1949:65-66; kyk ook Schapera 1942:6; Smith 1956:58-59). Hierteenoor het Rasmussen (1978:50) op grond van veral die oorleweringe van die Ndebele van Mzilikazi, maar ook na aanleiding van ander tydgenootlike dokumentêre getuienis, tot die gevolgtrekking gekom dat Makaba 'in late 1825' deur 'n Ndebelekrygsmag om die lewe gebring is.

⁹ Volgens Schapera (1951:144, voetnoot 88) was 'Makgare' 'n naam wat blykbaar 'specifically' na die Kololo van Sebetwane verwys het, ofskoon dit soms op die Taung van Moletsane van toepassing gemaak is (vgl. ook Cope 1977:263; Lister 1949:65).

Die strooptogte op die binnelandse Tswana het steeds voortgeduur en op 17 Maart 1826 het Moffat die volgende in sy joernaal (Schapera 1951:212) aangeteken: 'We are again informed that the Mantatees are ravaging the tribes on the Molapo [*Molôpô*]. It appears that they have their encampment in the town of the Baharutse (who have been driven). From thence a commando has come to the Barolongs (those of Towane), surrounded him, took all his cattle and killed many, and returned to their rendezvous.' Op 1 April 1826 het Mary Moffat soos volg in 'n brief berig: 'We hear much of the Mantatees; it appears that they are at the Baharutse town, and occasionally visit the Barolongs for cattle' (Schapera 1951:223-224). Op 8 April 1826 het Robert Moffat nuwe inligting van Rolong-ooggetuies oor die identiteit van die aanvallers ontvang, asook dat hulle daarna 'encamped at Kureechuene'. Hierdie groep het as die 'Mantotoana' bekend gestaan, en Schapera (1951:215-216) lei uit die beskrywing van hulle ovaalvormige skildvelle en ander wapens af dat hulle vermoedelik die Ndebele van Mzilikazi was. Moffat se informante het hulle soos volg beskryf: 'It appears from their statements that the late invaders are a tribe very different from those who were defeated at old Lattakoo. They call themselves *Mantotoana*, but know nothing of where they have come from. They are tall and robust, very black, have a large shield like the Caffres, fight with knob sticks, of which they have a good bundle, with only one assegai, which they never throw' (Schapera 1951:215).

Indien Rasmussen (1978:49-51) se afleiding korrek is dat die Ndebele die Ngwaketse teen die einde van 1825 aangeval het, ongeag of hulle ook vir Makaba se dood verantwoordelik was, kon die Ndebele se skermutselings met die Hurutshe op hul terugtog daarvandaan plaasgevind het. Geen bevredigende verduideliking vir die naam 'Mantotoana' of 'Mantatoana' kon tot dusver gegee word nie, maar 'n beskrywing van die woonplek van die 'Mantatoana' in Desember 1828 as 'nearly 100 miles east of Kureechuene', dui egter ook op die Ndebele van Mzilikazi, wat toe reeds na die omgewing van die huidige Pretoria verhuis het (kyk Rasmussen 1978:57; Schapera 1951:144, 289).¹⁰ Ook Legassick (1970:421) onderskryf die interpretasie dat die Ndebele op daardie tydstip 'n strooptog op verskeie Tswanastamme, waaronder die Hurutshe en die Rolong, uitgevoer het.

Hierdie herhaaldelike aanvalle het tot die algehele verbrokkeling van die Hurutshe gelei, en toe Moffat op 4 April 1827 by Tswaing, noordwes van die teenswoordige Vryburg in die Noord-Kaap, aangekom het, het hy vir 'Pifo [Phefo of Poifo], once Liiquéling's ambassador to Muteebe [Mothibi, die Tlhapingstamhoof], with a handful of Baharutses' aangetref. Die voormalige gesant het hom meegedeel dat 'n groep Hurutshe afkomstig van Kaditshwene onder Kgaje hulle by die Ngwaketse bevind het. Na verdere ondervraging is Moffat meegedeel dat 'at present there was not an individual at Kurechuene. A few poor persons were in its neighbourhood with *Mokhatla* [Mokgatla, die halfbroer van Diutlwileng], in the most destitute state' (Schapera 1951:241). Klaarblyklik was die Kololo egter nog in daardie omgewing bedrywig, want volgens inligting wat Moffat van Sebege, die seun van die gestorwe Ngwaketsestamhoof, Makaba, op 24 Mei 1827 ontvang het, was die 'Mokari or Mantatees' op daardie tydstip steeds in die 'Baharutse mountains', waarvandaan hulle beplan het om kort voor lank weer 'n aanval op die Ngwaketse te loods (Schapera 1951:254).

Die finale verwydering van die Hurutshe uit die omgewing van Kaditshwene het waarskynlik kort na Mzilikazi se verhuising na die Magaliesberge teen die middel van 1827 plaasgevind. Dit is

¹⁰ Kyk ook in hierdie verband die verwysing in Scoon en McLuckie se joernaal (Chase 1830:406) na die Ndebele van 'Malacatzi' [Mzilikazi] as 'Zulos, or Mantatotes'.

bekend dat die Ndebele teen die middel van 1828 'n hernieude veldtog teen die Ngwaketse van stapel laat loop het, en die Hurutshe van Kaditshwene is waarskynlik gedurende dieselfde periode onderwerp, waarna hulle Mzilikazi se skatpligtiges geword het (Germond 1967:76; Rasmussen 1978:61-63). Daar kan aanvaar word dat Mzilikazi die Hurutshe nie sou toelaat om weer in hul bergvesting te Kaditshwene te woon nie. Die oorblywende faksie van die Hurutshe van Kaditshwene het hulle dus onder Diutlwileng se halfbroer, Mokgatla, en sy broerskind, Moilwa II, in die Mosegakom, suidwes van die teenswoordige Zeerust en sowat 40 km van Kaditshwene, gaan vestig (Manson 1990:66). In 1829 het die sendeling Robert Moffat die Hurutshe onder die regentskap van Mokgatla daar aangetref en berig dat hulle '... subsisted on game, roots, berries and the produce of their corn-fields, having been deprived of their flocks by the Mantatees. They were evidently living in fear, lest Moselekatse should one day make them captives' (Moffat 1842:516). Van die beraamde 16 000 of 20 000 inwoners wat John Campbell in Mei 1820 op Kaditshwene aangetref het, was daar slegs sowat 2000 stamlede by Mosega saamgetrek (Chase 1830:404), 'n aanduiding van die verwoestende uitwerking van die *difaqane*.

Die ondergeskiktheid van die Hurutshe aan die Ndebele blyk duidelik uit die volgende waarneming van Samuel Rolland, 'n sendeling van die Paryse Evangeliese Genootskap, tydens 'n besoek aan Mosega in Junie 1831: 'It must be remembered that Mokhatla is a vassal of Moselekatse to whom he is obliged to pay the annual tribute of a large part of his crops. The tyrant has forbidden him to sow corn in his own territory this year and, doubtless with the intention of reaping the harvest himself and thereby reducing Mokhatla to slavery, has ordered him to do so nearer his own headquarters' (Germond 1967:80). Juis met die doel om hulle teen die Ndebele te beskerm, het die Hurutshe hulle beywer vir die vestiging van sendelinge op Mosega, en in Februarie 1832 het die sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap, Prosper Lemue, Samuel Roland en Jean-Pierre Pellissier, hulle by Mosega aan die Mmakgamespruit (op die teenswoordige plaas Zedelingspost 300 JP; kyk kaart 1) gaan vestig. Hulle het die sendingstasie egter kort daarna in Junie 1832 verlaat net voordat die Hurutshe self voor die Ndebele gevlug het (Rex 1971:21, 27).

Mzilikazi en sy volgelingen het hulle daarop in 1832 in Marico gaan vestig. Die hoofvesting van Kaliphi, een van sy hoofindoenas, was in die Mosegakom geleë en het volgens die Amerikaanse sendelinge wat later onder die Ndebele werksaam was, as Motsenyateng of Matsenyateng¹¹ bekend gestaan (Kotzé 1950a:103). Mzilikazi se hoofsetel is van tyd tot tyd verskuif, maar teen 1835 het hy by Kapain, waarskynlik 'n vervorming van die Ndebelepleknaam, *eGabeni*, gewoon (Kotzé 1950b:200). Oor die presiese ligging van Kapain bestaan daar heelwat onsekerheid, en hoewel dit gewoonlik met Silkaatskop aan die Maricorivier verbind word (vgl. Breutz 1953:8), is dit 'n foutiewe aanname en blyk dit duidelik uit kontemporêre berigte dat Kapain nader aan Tswenyane en Kaditshwene geleë was (kyk Van der Merwe 1986:210-214, asook hoofstuk III, afdeling 4.b). 'n Klein aantal Bahurutshe het as vasalle van die Ndebele in die Mosegakom agtergebly, waar hulle in vier of vyf dorpies saamgetrek was (Wallis 1945[i]:70). Die meeste van die vroue in die Ndebele se nedersettings by Mosega was volgens die ooggetuieverslag van Andrew Smith egter van Kwena- of Hurutshe-afkoms (Kirby 1940:57). Die res van die Hurutshe wat vroeër op Mosega saamgetrek was, het onder leiding van Mokgatla en later Moilwa II na die Hartsrivier uitgewyk, waarna hulle vir etlike jare 'n swerwersbestaan gevoer het (Kotzé 1950a:136; Lister 1949:138; Manson 1990:85).

¹¹ Dit is klaarblyklik 'n Tswanawoord, maar die betekenis of etimologie daarvan is onseker.

Hoewel Phofu, die seun van Mangope, die stamhoof van die Bahurutshe booManyane, volgens oorlewering enkele jare tevore deur die Ndebele gevange geneem is (Breutz 1953:61), het hulle klaarblyklik op daardie stadium op vreedsame voet met die Ndebele verkeer. Dit blyk uit Moffat se waarneming (Wallis 1945[i]:99) tydens sy besoek aan die Ndebele in Julie 1835: 'Manope [Mangope], uncle of Mokatla, who lives at a distance, was sent for me to give me information where I should meet the most suitable timber for the church. He came this evening, and from him I learned that the best timber was at the source of the Maenéloe [*Mainêêlwê*], opposite Mosega. He appears to live very comfortably under Moselekatse, who has given him some cattle.'

Daar word soms verkeerdelik, veral onder plaaslike inwoners van die streek, na die talle klipruïnes wat in Marico voorkom, as 'Matabelekrale' verwys (vgl. Hicks 1923-24:222). Uit die kontemporêre sketse en beskrywings van die Ndebele se nedersettings in Marico is dit duidelik dat hulle nie met klip gebou het nie, en dat hulle vestigingsuitleg die tipiese Ngunipatroon gevolg het (kyk Lye 1975:217, 260). Oor hul boupatroon het die sendeling Jean-Pierre Pellissier hom in Mei 1832 soos volg uitgelaat: 'They dispose of their huts in the quaintest manner: their villages are invariably built in a circle of at least three hundred feet in diameter. This area is bounded by a barricade of brushwood within which the cattle are enclosed at night. It is around this fence that their huts are built; they are made of reeds and matting' (Germond 1967:96).

Die verwoesting van Kaditshwene en ander woonterreine van die Hurutshe is reeds enkele jare na die ontruiming daarvan deur die ooggetuieverslae van reisigers bevestig. In 1829 het die handelaar Robert Scoon die ruïnes van Kaditshwene gesien en dit as 'deserted, and but a few houses standing' beskryf (Chase:1830:404). Toe Robert Moffat op 4 Julie 1835 onderweg van Mzilikazi verby die gewese hoofstad van die Hurutshe beweeg het, het hy dit soos volg waargeneem: 'Passed several remains of towns of former generations, I suppose of the Bahurutse, when in their glory. Now nothing remains but the circular foundations of the houses, marked by thin slabs [of] stone standing upright in the ground. Grass and luxuriant trees now stand on the place where there was formerly perhaps not a blade of grass to be seen, from the multitude of people and cattle. Innumerable vestiges remain of towns, and some very large ones. Some are miles in circumference, which [must] have cost immense labour, being entirely built of stones, that is, the fences and folds; also the lower part of the houses, [of] the upper part of which there are but few vestiges, having been built of clay mixed with cowdung' (Wallis 1945[i]:99-100).

6. OMSWERWINGE EN TERUGKEER NA MARICO (1832-1848)

Die Ndebele se verblyf en heerskappy in Marico het slegs vyf jaar geduur. Gedurende hierdie periode het drie Amerikaanse sendelinge, Alexander Wilson, Henry Venable en Daniel Lindley, hulle op Mosega gevestig en die ou Franse sendingstasie by die Hurutshe in 'n missie onder die Ndebele omskep (Kotzé 1950b:218). In Januarie en November 1837 het die Voortrekkers onder leiding van Hendrik Potgieter, en met die steun van veral Rolong- en Griekwabondgenote, hul tydens twee veldslae op die Ndebele se aanvalle op die Voortrekkers by Vegkop gewreek en hulle uit Marico verdryf, waarop die Ndebele hul lang tog na Matabeleland in die teenswoordige Zimbabwe aangepak het (Rasmussen 1978:120-132; Van der Merwe 1986:151-177, 190-226). Met die verslaning van die Ndebele is ook die Amerikaanse sendelinge se kortstondige verblyf op Mosega, wat van die begin van 1836 tot Januarie 1837 geduur het, beëindig. Reeds in Oktober 1844 het 'crumbling walls of what was once the missionary house' die reisiger, Henry Methuen (1846:264), opgeval.

Die vennootskap tussen die Hurutshe en die Voortrekkers, die nuwe heersers van die Oorvaalse gebied na die verdrywing van die Ndebele van Mzilikazi, maar ook die ontwrigtende gevolge van die *difaqane*, blyk onder andere uit 'n tydgenootlike verslag van ene Viator in *De Zuid-Afrikaan* van 19 Junie 1840 oor sy besoek aan die Voortrekkers by Potchefstroom aan die Mooirivier drie maande tevore. In sy verslag verwys Viator heel waarskynlik na dieselfde grot in Gatsrand wat onlangs argeologies herondersoek is en volgens Simon Hall (1995:307) tussen 1827 en 1836 deur Tswanavlugteling bewoon is. In die oorleweringe van die Tswana word die grot, wat as Lepalong bekend staan, met 'n *difaqane*-nedersetting van die Modimosana-Kwena en die Phiring, of selfs 'n seksie van die Kubung, verbind (Breutz 1952:219; Haughton & Wells 1942:329-331; Transvaal Native Affairs Department 1905:15). Hoewel die besonderhede wat daarin vervat is sonder twyfel nie in alle opsigte korrek is nie, kan daar uit Viator se verslag, '*Extract uit een Joernaal, gehouden op eene reis naar de Uitgewekene Boeren*', afgelei word dat die bewoning van die grot moontlik langer geduur het en dat ook 'n deel van die Hurutshe moontlik daarin geskuil het: 'Uit eene gebrek aan paarden, konde ik eene groote grot niet bezoeken, ruim genoeg om 1800 schapen te kunnen bevatten, en gelegen op eenige afstands van den oorsprong der Mooij rivier. De ingang tot deze grot, is een perpendiculair gat, op vlakken grond, 50 of 60 voet diep. Een groote kraal van den Maroetze stam, leeft hier op vriendschappelyke termen met de Boeren. Zij hebben groote tuinen en velden; zyn nyverig, en wyken in tyden van gevaar, met hun vee naar gemelde grot.' Elders berig Viator ook: 'In dit land wonen eenigen die van den Maroetze stam zyn overgebleven, elke party onder derzelve eigene kleiner hoofd, die allen het oppergezag van Potgieter erkennen. De Boeren hebben hen een gedeelte van hun vee gegeven om op te passen, en pryzen hen wegens hunne eerlykheid.'

Die mate waarin die Hurutshe hulle op daardie stadium as ondergeskik aan die gesag van die Voortrekkers beskou het, word bevestig deur die onderstaande verklaring (Pretorius & Kruger 1937:97:R49/39) wat deur Motladiile, 'n halfbroer van die meergenoemde Moilwa II, en die Rolongstamhoof, Matlaba, met 'n kruis onderteken is:

Op den 12 dag der maand October 1839.

De mondgetuygenis van den opperhoofd der Maroetsies [Hurutshe], met namen Matatilie [Motladiile], verklare by dese dat Missilekaats [Mzilikazi] de land van Magale [Mogale], Magotla [?], Maselon [Maselwane], Pilana [Pilane], Ramatlapee [Ramatlapeng] toen de gemelde Matatilie [Motladiile] en Gousie [Gontse] Tawana Maroecka [?] Mattjawe [Matlaba] ingenomen heef en hulle om het leven gebragt op een gruwelyke wys en haarlu vee ontnomen; sylv verklaare boven dat alles dat de verinneweerde land door A.H. Potgieter, Commedant, in genoomen is van Misselekaats, en dat geen andere volkstammen daar regt op heef dan de gemelde A.H. Potgieter, het welk Mattjawe [Matlaba] opperhoof ook getuyg, hey die ook een capittyn is van de Marollas [Barolong].

Volgens 'n verklaring wat Moilwa II in 1871 afgelê het, het die Hurutshe wat voorheen op Kaditshwene en Mosega gewoon het op 'n latere stadium toestemming van die Boere gekry om hulle weer in Marico te gaan vestig (Bergh 1995:41). 'n Hurutshegroep onder Moilwa het hulle dan ook in 1848 tydelik onder die sendeling Walter Inglis aan die Klein-Maricorivier (in die omtrek van die latere Zendelingsplaats 102 JP; kyk kaart 1) geskaar voordat hulle uiteindelik op Mathebe, naby die latere Dinokana, gaan woon het.¹² Gedurende dieselfde periode het die eerste

¹² Manson (1990:85) beweer verkeerdlik dat die Hurutshe hulle aan die *Manogêlo*, 'n spruit op die latere Leeuwfontein 61 JP (Mokgola) gaan vestig het. Die 'Maniloe' waarna Inglis verwys, is nie die 'Mangelo' [sic] soos Manson daarna verwys nie, maar die *Mainêelwê/Mainêelô* oftewel die Klein-Maricorivier, en die sendingterrein was op die latere Zendelingsplaats 102 JP geleë.

blankes, waaronder die bekende kommandant Jan Enslin van Mezeg na wie Enselsberg vernoem is, hulle in Marico gaan vestig (Claasen 1978:24; Oosthuizen 1971:28). Kaditshwene is nooit weer na die twintigerjare van die vorige eeu bewoon nie en het mettertyd as deel van die blanke pioniersnederstelling gaandeweg in die historiese vergetelheid geraak, soveel so dat daar, soos daar in hoofstuk IV aangedui sal word, 'n dispuut oor die ligging en die naam van die eertydse Hurutshehoofstad ontstaan het.

7. SAMEVATTING EN IMPLIKASIES VIR DIE ARGEOLOGIESE ONDERSOEK

- Volgens die algemeenste ontstaansmitiese van die Tswana het die eerste mense by 'n watergat, Matsieng of Lowe, naby Mochudi in die teenswoordige Botswana, ontstaan. Op grond hiervan sou verwag kon word dat van die vroegste argeologiese terreine wat met die Tswana verbind kan word, in Botswana aangetref sal word. Dit veronderstel ook dat hierdie terreine verder terug behoort te dateer as die vroegste terreine wat met die Hurutshe by Tswenyane of die Kwena by Mabjanamatshwana geassosieer kan word. Die radiokoolstofdatums vir Vroeë Molokoterreine in Marico behoort ook lig te werp op Evers (1988) se gevolgtrekking dat die argeologiese data daarop dui dat die Vroeë Molokopotwerktradisie van noordoos na suidwes oor die land versprei het (kyk hoofstuk I, afdeling 1).
- Die opgetekende mondelinge oorleweringe dui ook daarop dat die eerste Tswanagroep hulle vanaf ongeveer 1200 n.C. suid van die Limpoporivier gevestig het. Die Hurutshe was klaarblyklik deel van 'n groepering wat die latere Kwena ingesluit het en wat na bewering tussen 1350 en 1450 by Mabjanamatshwana, oftewel Swartkoppies naby die teenswoordige Brits, gaan woon het. Teen die middel van die vyftiende eeu het die Hurutshe van die Kwena weggebreek en hulle uiteindelik by Tswenyane (Enselsberg) in Sentraal-Marico gaan vestig. Indien die Hurutshe en die Kwena tydens hul vroeë migrasie na Mabjanamatshwana 'n verenigde groep gevorm het, behoort daar ook 'n groot mate van ooreenstemming tussen die argeologiese oorblyfsels te wees wat in die Brits-Rustenburg-Marico-area voorkom en uit die vyftiende en sestiende eeu dateer. Aan die hand van die oorleweringe sou ook verwag kon word dat van die vroegste terreine uit die Latere Ystertydperk in Marico wat met die Hurutshe in die besonder verbind kan word, in die omgewing van Tswenyane (Enselsberg) behoort voor te kom.
- Geen melding word in die oorleweringe gemaak van die aanwesigheid van die San in die sentrale deel van Marico ten tye van die Hurutshe se migrasie na Tswenyane nie. Daar is wel teenstrydige inligting in die opgetekende oorleweringe oor 'n moontlike vroeë Rolongbewoning in die meer suidelike deel van Marico by Molemane en Matsekane. Indien sodanige aanwesigheid nie uit die materiële kultuuroorblyfsels, byvoorbeeld potwerkstyl, afgelei kan word nie, kan die argeologiese faunareste moontlik as leidraad dien. Hoewel die verbodsbepaling op die eet van totemdiere wat ten opsigte van die Tswana geld onder buitengewone omstandighede wel opgehef kan word, kan terreine waar oorblyfsels van die koedoe (*Tragelaphus strepsiceros*), een van die totems van die Rolong, in faunaversamelings voorkom waarskynlik as moontlike Rolongterreine uitgeskakel word.
- Dit blyk uit die oorleweringe dat die tweede helfte van die sewentiende eeu deur belangrike sosiale omwentelinge gekenmerk is, aangesien daar toe na bewering 'n skeuring onder die

Die vennootskap tussen die Hurutshe en die Voortrekkers, die nuwe heersers van die Oorvaalse gebied na die verdrywing van die Ndebele van Mzilikazi, maar ook die ontwrigtende gevolge van die *difaqane*, blyk onder andere uit 'n tydgenootlike verslag van ene Viator in *De Zuid-Afrikaan* van 19 Junie 1840 oor sy besoek aan die Voortrekkers by Potchefstroom aan die Mooirivier drie maande tevore. In sy verslag verwys Viator heel waarskynlik na dieselfde grot in Gatsrand wat onlangs argeologies herondersoek is en volgens Simon Hall (1995:307) tussen 1827 en 1836 deur Tswanavlugteling bewoon is. In die oorlewering van die Tswana word die grot, wat as Lepalong bekend staan, met 'n *difaqane*-nedersetting van die Modimosana-Kwena en die Phiring, of selfs 'n seksie van die Kubung, verbind (Breutz 1952:219; Haughton & Wells 1942:329-331; Transvaal Native Affairs Department 1905:15). Hoewel die besonderhede wat daarin vervat is sonder twyfel nie in alle opsigte korrek is nie, kan daar uit Viator se verslag, *'Extract uit een Joernaal, gehouden op eene reis naar de Uitgewekene Boeren'*, afgelei word dat die bewoning van die grot moontlik langer geduur het en dat ook 'n deel van die Hurutshe moontlik daarin geskuil het: 'Uit eene gebrek aan paarden, konde ik eene groote grot niet bezoeken, ruim genoeg om 1800 schapen te kunnen bevatten, en gelegen op eenige afstands van den oorsprong der Mooij rivier. De ingang tot deze grot, is een perpendicular gat, op vlakken grond, 50 of 60 voet diep. Een groote kraal van den Maroetze stam, leeft hier op vriendschappelyke termen met de Boeren. Zij hebben groote tuinen en velden; zyn nyverig, en wyken in tyden van gevaar, met hun vee naar gemelde grot.' Elders berig Viator ook: 'In dit land wonen eenigen die van den Maroetze stam zyn overgebleven, elke party onder derzelve eigene kleiner hoofd, die allen het oppergezag van Potgieter erkennen. De Boeren hebben hen een gedeelte van hun vee gegeven om op te passen, en pryzen hen wegens hunne eerlykheid.'

Die mate waarin die Hurutshe hulle op daardie stadium as ondergeskik aan die gesag van die Voortrekkers beskou het, word bevestig deur die onderstaande verklaring (Pretorius & Kruger 1937:97:R49/39) wat deur Motladiile, 'n halfbroer van die meergenoemde Moilwa II, en die Rolongstamhoof, Matlaba, met 'n kruis onderteken is:

Op den 12 dag der maand October 1839.

De mondgetuygenis van den opperhoofd der Maroetsies [Hurutshe], met namen Matatilie [Motladiile], verklare by dese dat Missilekaats [Mzilikazi] de land van Magale [Mogale], Magotla [?], Maselon [Maselwane], Pilana [Pilane], Ramatlapee [Ramatlapeng] toen de gemelde Matatilie [Motladiile] en Gousie [Gontse] Tawana Maroeka [?] Mattjawee [Matlaba] ingenomen heef en hulle om het leven gebragt op een gruwelyke wys en haarlu vee ontnomen; sylv verklaare boven dat alles dat de verinneweerde land door A.H. Potgieter, Commedant, in genoomen is van Misselekaats, en dat geen andere volkstammen daar regt op heef dan de gemelde A.H. Potgieter, het welk Mattjawee [Matlaba] opperhoof ook getuyg, hey die ook een capittyn is van de Marollas [Barolong].

Volgens 'n verklaring wat Moilwa II in 1871 afgelê het, het die Hurutshe wat voorheen op Kaditshwene en Mosega gewoon het op 'n latere stadium toestemming van die Boere gekry om hulle weer in Marico te gaan vestig (Bergh 1995:41). 'n Hurutshegroep onder Moilwa het hulle dan ook in 1848 tydelik onder die sendeling Walter Inglis aan die Klein-Maricorivier (in die omtrek van die latere Zendelingsplaats 102 JP; kyk kaart 1) geskaar voordat hulle uiteindelik op Mathebe, naby die latere Dinokana, gaan woon het.¹² Gedurende dieselfde periode het die eerste

¹² Manson (1990:85) beweer verkeerdlik dat die Hurutshe hulle aan die *Manogêlo*, 'n spruit op die latere Leeuwfontein 61 JP (Mokgola) gaan vestig het. Die 'Maniloe' waarna Inglis verwys, is nie die 'Mangelo' [sic] soos Manson daarna verwys nie, maar die *Mainêlwê/Mainêlô* oftewel die Klein-Maricorivier, en die sendingterrein was op die latere Zendelingsplaats 102 JP geleë.

blankes, waaronder die bekende kommandant Jan Enslin van Mezeg na wie Enselsberg vernoem is, hulle in Marico gaan vestig (Claasen 1978:24; Oosthuizen 1971:28). Kaditshwene is nooit weer na die twintigerjare van die vorige eeu bewoon nie en het mettertyd as deel van die blanke pioniersnedersetting gaandeweg in die historiese vergetelheid geraak, soveel so dat daar, soos daar in hoofstuk IV aangedui sal word, 'n dispuut oor die ligging en die naam van die eertydse Hurutshehoofstad ontstaan het.

7. SAMEVATTING EN IMPLIKASIES VIR DIE ARGEOLOGIESE ONDERSOEK

- Volgens die algemeenste ontstaansmitiese van die Tswana het die eerste mense by 'n watergat, Matsieng of Lowe, naby Mochudi in die teenswoordige Botswana, ontstaan. Op grond hiervan sou verwag kon word dat van die vroegste argeologiese terreine wat met die Tswana verbind kan word, in Botswana aangetref sal word. Dit veronderstel ook dat hierdie terreine verder terug behoort te dateer as die vroegste terreine wat met die Hurutshe by Tswenyane of die Kwena by Mabjanamatshwana geassosieer kan word. Die radiokoolstofdatums vir Vroeë Molokoterreine in Marico behoort ook lig te werp op Evers (1988) se gevolgtrekking dat die argeologiese data daarop dui dat die Vroeë Molokopotwerktradisie van noordoos na suidwes oor die land versprei het (kyk hoofstuk I, afdeling 1).
- Die opgetekende mondelinge oorleweringe dui ook daarop dat die eerste Tswanagroep hulle vanaf ongeveer 1200 n.C. suid van die Limpoporivier gevestig het. Die Hurutshe was klaarblyklik deel van 'n groepering wat die latere Kwena ingesluit het en wat na bewering tussen 1350 en 1450 by Mabjanamatshwana, oftewel Swartkoppies naby die teenswoordige Brits, gaan woon het. Teen die middel van die vyftiende eeu het die Hurutshe van die Kwena weggebreek en hulle uiteindelik by Tswenyane (Enselsberg) in Sentraal-Marico gaan vestig. Indien die Hurutshe en die Kwena tydens hul vroeë migrasie na Mabjanamatshwana 'n verenigde groep gevorm het, behoort daar ook 'n groot mate van ooreenstemming tussen die argeologiese oorblyfsels te wees wat in die Brits-Rustenburg-Marico-area voorkom en uit die vyftiende en sestiende eeu dateer. Aan die hand van die oorleweringe sou ook verwag kon word dat van die vroegste terreine uit die Latere Ystertydperk in Marico wat met die Hurutshe in die besonder verbind kan word, in die omgewing van Tswenyane (Enselsberg) behoort voor te kom.
- Geen melding word in die oorleweringe gemaak van die aanwesigheid van die San in die sentrale deel van Marico ten tye van die Hurutshe se migrasie na Tswenyane nie. Daar is wel teenstrydige inligting in die opgetekende oorleweringe oor 'n moontlike vroeë Rolongbewoning in die meer suidelike deel van Marico by Molemane en Matsekane. Indien sodanige aanwesigheid nie uit die materiële kultuuroorblyfsels, byvoorbeeld potwerkstyl, afgelei kan word nie, kan die argeologiese faunareste moontlik as leidraad dien. Hoewel die verbodsbepaling op die eet van totemdiere wat ten opsigte van die Tswana geld onder buitengewone omstandighede wel opgehef kan word, kan terreine waar oorblyfsels van die koedoe (*Tragelaphus strepsiceros*), een van die totems van die Rolong, in faunaversamelings voorkom waarskynlik as moontlike Rolongterreine uitgeskakel word.
- Dit blyk uit die oorleweringe dat die tweede helfte van die sewentiende eeu deur belangrike sosiale omwentelinge gekenmerk is, aangesien daar toe na bewering 'n skeuring onder die

Hurutshe by Tswenyane plaasgevind het. Nadat die Hurutshestamhoof Manyane deur sy jonger broer Menwe verslaan is, het hy Tswenyane verlaat en hom saam met sy volgelinge naby die teenswoordige Groot-Marico in die suidoostelike deel van die latere distrik Marico gaan vestig. Hier is Borutwe as die hoofsetel van die Bahurutshe boManyane aangelê. Gedurende hierdie periode het ook 'n ander seksie van die Hurutshe weggebreek en heeltemal uit Marico padgegee, waarna hulle as die Tlharo bekend sou word. Hierteenoor het 'n groep nuwe intrekkers van vermeende Ndebeleherkoms, maar wat reeds vertswana het, naamlik die Lete, hulle destyds by Rabogadi, 'n terrein tussen Groot-Marico en Zeerust, gevestig. Benewens die opsporing van hierdie vroeëre woonplekke, kan moontlik bepaal word of die fragmenteringsproses en bevolkingsverhuisings in die argeologiese rekord weerspieël word.

- Dit is nie uit die opgetekende oorleweringe duidelik of Kaditshwene, die latere hoofstad van die Hurutshe wat in 1820 en in 1821 deur onderskeidelik John Campbell en Stephen Kay besoek en beskryf is, reeds teen die vyftiende eeu aangelê is of eers in die tweede helfte van die sewentiende eeu of selfs later, teen die einde van die agtiende eeu, nie. Hoewel die omgewing van Tswenyane gedurende die agtiende eeu klaarblyklik 'n belangrike setel van die Hurutsheseksie gebly het wat nie na Borutwe of elders uitgewyk het nie, blyk dit uit die oorleweringe dat hulle ook ander belangrike woonsentra gehad het, soos Powe naby Dinokana, Mmutlagae (op Klaarstoom 237 JP) en 'n terrein in die omgewing van die teenswoordige Jacobsdal (op die plaas Vergenoegd 279 JP), suidwes van Zeerust. Dit kom voor of die Bahurutshe boMenwe van Tswenyane hul hoofstad van tyd tot tyd verskuif het, soos ook onder ander Tswanastamme voorgekom het (kyk Schapera 1942 vir die Ngwaketse as voorbeeld), en dat Kaditshwene moontlik eers na die bewindsaanvaarding van Sebogodi teen die einde van die agtiende eeu as hoofsetel gedien het. 'n Ondersoek na die argeologiese rekord behoort lig te werp op die tydperk van bewoning van Kaditshwene en ander terreine, asook op die verskynsel van vestigingsmobiliteit ('settlement mobility') onder die Tswana (kyk Hardie 1981:37).
- Voorts word daar in die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe aangedui dat Kaditshwene op die plaas Bloemfontein 63 JP in die Enselsbergomgewing geleë was. Dit is heeltemal teenstrydig met Revil Mason se gevolgtrekking dat die klipmuurkompleks op die plaas Vergenoegd 279 JP naby Jacobsdal wat deur hom argeologies ondersoek is (kyk hoofstuk I, afdeling 4), die oorblyfsels van die Hurutshehoofstad verteenwoordig. Om hierdie vraagstuk op te los, asook om Breutz (1953:15) se bewering te toets dat die Hurutshe nie met klip gebou het nie en dat Tswenyane-Kaditshwene 'n tweelinghoofstad gevorm het, is 'n noukeurige ondersoek van die betrokke gebiede en terreine nodig ten einde die argeologiese data met die toepaslike mondelinge oorleweringe en dokumentêre getuienis te vergelyk. Daar kon reeds op grond van die opgetekende mondelinge oorleweringe aangetoon word dat die klipbouvalkompleks op Buispoort wat deur Van Hoepen en Hoffman (1935) aan die Hurutshe toegedig is (kyk hoofstuk I, afdeling 4), eerder met die Bakgatla ba Mmanaana verbind moet word.
- Teen die einde van die agtiende en aan die begin van die negentiende eeu het die onderlinge militêre konflik tussen Tswanagroepe skerp toegeneem. Die Hurutshe van Kaditshwene was dus reeds militêr en ekonomies verswak toe die invalle van verskeie Suid-Sothogroepe en die Ndebele van Mzilikazi tydens die *difaqane* plaasgevind het. Voorts is Kaditshwene, anders as wat gewoonlik beweer word (kyk Manson 1990:65), *nie eensklaps of binne 'n*

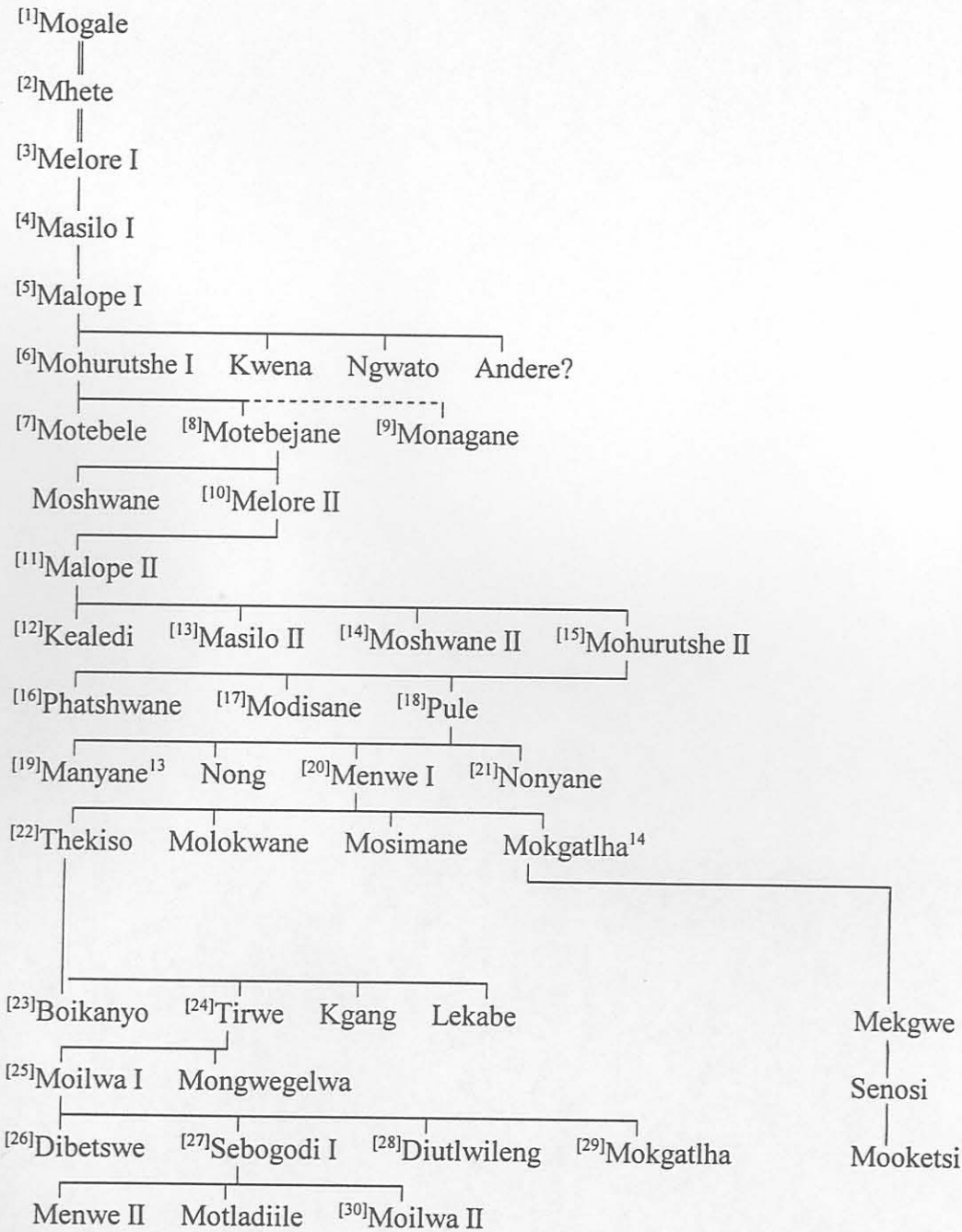
kort tydsbestek van April tot September 1823 tydens die difaqane vernietig en verlaat nie. Dit blyk naamlik uit 'n gedetailleerde ontleding van tydgenootlike dokumentêre getuienis dat die Hurutshehoofstad gedurende die periode van 1823 tot 1827/1828 herhaaldelik aangeval en herbeset is voordat dit uiteindelik finaal ontruim is. Hoewel daar uit 'n argeologiese oogpunt dus tekens van die verwoesting van Kaditshwene verwag kan word, is dit terselfdertyd ook moontlik dat óf die Hurutshe self óf hulle aanvallers sekere waardevolle besittings of items, byvoorbeeld glaskrale en koperornamente, tydens hierdie oorlogsperiode kon verwyder het. Dit hou noodwendig implikasies vir die bewaring van veral oppervlakovondste op die argeologiese terrein in.

- Hoewel die nedersettingsuitleg en byekorfvormige hutte van die Ndebele van Mzilikazi op die tipiese Ngunipatroon geskoei was en argeologies dus van dié van die Tswana onderskei behoort te word, was hul okkupasie van Marico tydens die *difaqane* kortstondig. Daarbenewens het Mzilikazi sy hoofsetel van tyd tot tyd verskuif en is daar onsekerheid oor die presiese ligging van onder andere *eGabeni* (Kapain). Dit blyk ook uit ooggetuieverslae dat die Ndebele se nedersettings nie met klip gebou is nie. Op grond van al hierdie redes is dit dus te betwyfel of die woonterreine van die Ndebele in die vroeëre woongebied van die Hurutshe maklik in die argeologiese rekord opgespoor sal word.

TABEL 2.1 GENEALOGIE VAN DIE BAHURUTSHE BOOMENWE

BRON: BREUTZ (1953:92-93, 197, 1989:229)

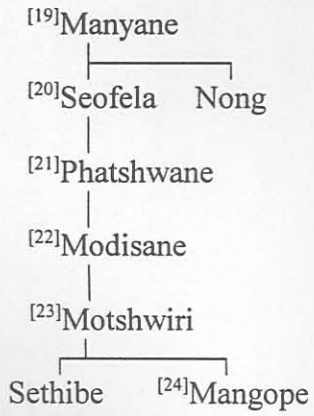
¹³ Stigter van die Barutshe booManyane van Borutwe (kyk tabel 2.2)

¹⁴ Stigter van die Bahurutshe booMokgatlha

TABEL 2.2 GENEALOGIE VAN DIE STAMHOOFDE VAN DIE BAHURUTSHE BOOMANYANE

BRON: BREUTZ (1953:57)

TABEL 2.3 GENEALOGIE VAN DIE STAMHOOFDE VAN DIE BA GA MALETE

BRON: ELLENBERGER (1937, 1954) & BREUTZ (1953)

Badimo
|
Phatle
|
Malete
|
Lesokwane
|
Mokware
|
Mogope
|
Dire
|
Mmusi
|
Maphalaole
|
Mongatane
|
Maio
|
Kgomo
|
Mokgwe
|
Marumo
|
Powe I
|
Mokgobjwe
|
Powe II
|
Mokgosi